

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 44 Band: Ἄνδριὰς Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, herausgegeben von Wolfram Hörandner-Johannes Koder - Otto Kresten, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1994, σχ. 24X17 ἐκ., σσ. I-XXVI + 1-510.

Τὸ ἐκδοτικὸν τμήμα τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν ἐκυκλοφόρησε προσφάτως τοὺς ὑπ' ἀριθ. 44, 45 καὶ 46 τόμους τῆς διεθνῶς γνωστῆς θαυμασίας Ἐπετηρίδος Βυζαντινῶν Σπουδῶν (*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*), ἣτις ἐκδίδεται ὑπὸ τῆς εἰδικῆς διὰ τὰς Βυζαντινὰς Σπουδὰς Ἐπιτροπῆς τῆς ὡς ἄνω Ἀκαδημίας καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (*Institut für Byzantinistik und Neogräzistik*) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ὡς συνέχεια τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Αὐστριακῆς Βυζαντινῆς Ἐταιρείας (*der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*). Ἐπιφυλασσόμενοι, ὅπως ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι παρουσιάσωμεν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «*Θεολογίας*» τοὺς ὑπ' ἀριθ. 45, 46 τόμους, περιοριζόμεθα ἐν τῷ παρόντι βιβλιοκριτικῷ σημειώματι εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 44 τόμον, ὅστις ἔχει τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν, ὅτι μεταξὺ τῶν ἐκδοτῶν δὲν ἀναφέρεται ὁ ἐμφυχῶν τὴν Ἐπετηρίδα διαπρεπῆς Καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Herbert Hunger, διότι ὁ ὑπὸ διακεκριμένων μαθητῶν αὐτοῦ ἐκδιδόμενος περὶ οὗ ὁ λόγος τόμος εἶναι ἀκριβῶς ἀφιερωμένος εἰς αὐτὸν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἐκδόσεως ἑορτασμοῦ τῆς 80ετηρίδος τῆς γεννήσεως αὐτοῦ. Ὁ τίτλος τοῦ τόμου «*Ἀνδριὰς*», ὡς σημειοῦν οἱ ἐκδόται ἐν ἐκτενεῖ πως προλογικῷ σημειώματι, ἐλήφθη ἀναλογικῶς ἐκ τοῦ βιβλίου «*Βασιλικὸς Ἀνδριὰς*» τοῦ πολυμαθοῦς θεολόγου καὶ φιλοσόφου τοῦ ιγ' αἰῶνος Νικηφόρου Βλεμμύδου, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ ἡ ἐλευθέρα μετάφρασις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Γεωργίου Γαλησιώτου καὶ Γεωργίου Οἰναιώτου, ἐξεδόθησαν, κατὰ ἐξαίρετον κριτικὸν τρόπον, ὑπὸ τῶν Herbert Hunger καὶ Ihor Ševčenko (*Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, Wien 1986. σσ. 307). Οἱ ἐκδόται τοῦ τόμου, οἵτινες ὑπῆρξαν ἐκ τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ τιμωμένου Η. Hunger, παρεκινήθησαν ἐκ τῶν εἰσαγωγικῶν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου λόγων, οἵτινες, προσηρμοσμένοι πως εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ τόμου, προεβλήθησαν ἐν ἀρχῇ τοῦ Προλόγου: «*Νόμος ἀρχήθεν, συμβαίνων τοῖς πράγμασι, τοὺς μαθητὰς εἰσφέρειν τῷ διδασκάλῳ καὶ τοῦτο σφίσι ἀυτοῖς τὰ μάλιστα συντελεῖ καὶ οὐκ ἂν ἄλλως ἐκτελοῖντο τὰ δέοντα*» (σ. V).

Εἰς τὸν τιμητικὸν ὑπ' ἀρ. 44 τόμον συνειργάσθησαν οὐχί, ὡς εἰς τοὺς προηγουμένους τόμους, κατὰ τὸ πλεῖστον μαθηταὶ καὶ συνεργάται του κ. Η.

Hunger, ἀλλὰ διαπρεπεῖς φίλοι καὶ καθ' ὕλην συνάδελφοι αὐτοῦ (ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Αὐστραλίας), ἐν οἷς καὶ διακεκριμένοι Ἕλληνες ἐρευνῆται, οἱ ὅποιοι δρῶν τὸσον ἐν τῇ διασπορᾷ, ὅσον καὶ ἐν Ἑλλάδι. Ἐξ Ἑλλάδος συνεργάται ὑπῆρξαν ὁ Καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μανουῖσος Μανουσάκας, ὅστις ἐγράψε τὴν μελέτην «*Terminus ante quem pour la composition du roman "Libistros et Rhodamné"*» καὶ ἄλλοι Καθηγηταί: Χρῦσα Μαλτέζου (Ἀθήναι), Ἀθανάσιος Μαρκόπουλος (Ρέθυμνον) Παναγιώτης Βοκοτόπουλος (Ἀθήναι). Συνεργάτις ἐν τῷ τόμῳ ὑπῆρξε καὶ ἡ Μαρία Στασινοπούλου, ἣτις ἐργάζεται ἐν τῷ Institut für Byzantinistik und Neograzistik (τοῦ Πανεπιστημίου Βιέννης).

Ὁ τόμος γενικῶς ἀποτελεῖ λαμπρὰν συλλογὴν 40 πρωτοτύπων μελετῶν, αἱ ὁποῖαι διαπραγματεύονται θέματα ἀναφερόμενα εἰς πτυχὰς τοῦ Βυζαντινοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἐπιστημολογικὰ ζητήματα τῆς βυζαντινολογικῆς ἐρεῦνης. Οὕτως αἱ μελέται, — αἱ ὁποῖαι εἶναι γεγραμμέναι εἰς γερμανικὴν, ἀγγλικὴν, γαλλικὴν καὶ ἰταλικὴν γλῶσσαν —, ἀναφέρονται εἰς τὴν ζωὴν καὶ δρᾶσιν προσώπων· εἰς συγγραφεῖς· εἰς ἐρευνητάς· εἰς κώδικας· εἰς ἄγνωστα συγγράματα· εἰς ἠθικοκοινωνικὰ θέματα· εἰς τὴν καθ' ὅλου πνευματικὴν ζωὴν· εἰς τὴν Ποίησιν· εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν· εἰς ἱστορικοφιλολογικά, ἱστοριοαρχαιολογικά, ἱστορικοκριτικά καὶ παλαιογραφικὰ ζητήματα· εἰς θέματα βυζαντινοῦ δικαίου· εἰς τὴν δεοντολογίαν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πρέσβεως· εἰς ὕμολογικά, ἀγιολογικά, ὁμιλητικὰ ζητήματα κ.λπ.

Ὁ παρατιθέμενος ἐν σσ. XIII ἕως XXVI Πίναξ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Η. Hunger κατὰ τὰ ἔτη 1984-1994 ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ Καταλόγου τῶν δημοσιευμάτων τοῦ ἰδίου. Ὁ Κατάλογος αὐτὸς περιελήφθη ἐν ταῖς σσ. XIX-LXII τοῦ τιμητικοῦ τόμου «*BYZANTIOS*», ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῇ 70ετηρίδι τῆς γεννήσεως τοῦ Η. Hunger εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ τῶν W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten καὶ E. Traff (Wien 1984).

Τὰ δημοσιεύματα τοῦ τιμωμένου ἀποτελοῦν μόνον μίαν διάστασιν τοῦ πολυδιαστάτου, ἀκτινοβόλου καὶ λίαν καρποφόρου ἔργου αὐτοῦ, διὰ τὸ ὅποion οἱ ἐκδόται τοῦ παρόντος τόμου ἐν τῷ Προλόγῳ αὐτῶν, ἀποφεύγοντες νὰ ἐπαναλάβουν ὅσα ἤδη ἔχουν λεχθῆ εἰς τρεῖς τιμητικούς τόμους, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔχουν ἀφιερωθῆ εἰς τὸν ἴδιον τιμώμενον, ἐστιάζουν μόνον εἰς μερικὰ κύρια σημεῖα τὴν ἐπισήμανσιν τῆς πολυπτυχοῦ προσφορᾶς μᾶς «*τόσον μεγάλης προσωπικότητος, οἷα εἶναι ὁ Herbert Hunger*» (*einer so grossen Persönlichkeit wie Herbert Hunger*) (σ. VII). Θεμέλιον τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ κ. Hunger εἶναι ἡ τεραστία φιλολογικὴ μόρφωσις αὐτοῦ καὶ ἡ ἀποδεδειγμένη παλαιογραφικὴ δεξιότητις αὐτοῦ. Οὕτως κατέχει πλήρως τὰ κείμενα τῶν κωδίκων καὶ τῶν ἐντύπων, τὰ ὁποῖα μελετᾷ, τοῦθ' ὅπερ ὁδηγεῖ εἰς «*ἐξαιρετοὺς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις*» (*hervorragende Editionen und Übersetzungen*) (σ. VIII). Τὸ βαθὺ μουσικὸν αἰσθητήριον, διὰ τοῦ ὁποῖου οὗτος εἶναι πεπρωκισμένος, βοηθεῖ αὐτὸν νὰ συλλαμβάνῃ τοὺς ἐνδιαμέσους τόνους, τὰς λεπτὰς ἀποχρώσεις καὶ βαθμίδας τοῦ νοήματος, τοῦ ὕφους καὶ τοῦ «*στυλ*» τῶν ἐρμηνευομένων ὑπ' αὐτοῦ κειμένων. Εἰς τὰς φιλολογικὰς καὶ ἐρμηνευτικὰς

ταύτας ἰκανότητος τοῦ κ. H. Hunger ὀφείλεται ἢ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφή μνημειωδῶν (monumentaler) συγγραμμάτων.

Σπουδαῖον στοιχεῖον ἐν τῷ καθ' ὅλου δημιουργικῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ «σταθερὰ καὶ ἐντατικὴ ἐνασχόλησις του μετὰ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων» (*seine ständige und intensive Beschäftigung mit griechischen Handschriften*) (σ. VII), περὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν ἐπισημάνει, ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ «ἔργον ζωῆς» (*Lebenswerk*) αὐτοῦ καὶ ὅτι ὁ κ. Hunger «ἐπὶ ἡμῖν σχεδὸν αἰῶνα πάντοτε ἀφ' ἐνὸς διὰ τοῦ πρωτοποριακοῦ ἐρευνητικοῦ, συγγραφικοῦ καὶ διδακτικοῦ του ἔργου προέβαινεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, εἰς τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἐν τοῖς χειρογράφοις πηγαιῶν ὑλικοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐφρόντιζε δι' αὐτὴν ταύτην τὴν προβολὴν τῶν χειρογράφων». Εἰς τόμους ὀλοκλήρους εἶναι «αἰσθητὴ ἢ προϊοῦσα τελειοποιήσις τῆς κωδικολογικῆς καὶ παλαιογραφικῆς μεθοδολογίας, τοῦθ' ὅπερ ἐπετεύχθη καὶ διὰ τῆς κατευθυνομένης ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Hunger συνεργασίας μετὰ τῶν κ.κ. Christian Hannick καὶ Otto Kresten» (περ. «Θεολογία» 66 [1995] σ. 175). Ἡ ὑπὸ τοῦ τιμωμένου ἀναπτυχθεῖσα μέθοδος περιγραφῆς τῶν κωδίκων ἔχει διαδοθῆ διεθνῶς καὶ ἔχει γίνει κριτήριον διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ποιότητος πάσης μελλοντικῆς μελέτης καὶ ἀξιοποιήσεως τῶν χειρογράφων. Αἱ συμβολαὶ του εἰς τὴν Παλαιογραφίαν συνδέονται μετ' ἀρίστης γνώσεως τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ γραφῆς ἀπὸ τῆς τῶν παπύρων μέχρι καὶ τῶν χαρτίνων χειρογράφων τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ κ. Hunger ἔχει διαμορφώσει ἐν πολλοῖς τὴν Ὁρολογίαν τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, διὰ τὴν ὁποίαν οὗτος χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφρασιν «Ἐρευνα τῶν θεμελιῶν» (*Grundlagenforschung*). Μνημειώδες εἶναι τὸ ἔργον του «Γράφειν καὶ ἀναγινώσκειν ἐν Βυζαντίῳ» (*Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur, München 1989*). Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἐπίσης ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν προώθησιν τῆς σιγίλλογραφίας.

Ἐξ ἄλλου ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. H. Hunger διεκρίθη διὰ τὸ τάλαντον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπικοινωνίας καὶ διὰ τὴν δεξιοτεχνίαν περὶ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναπτύξεως βυζαντινολογικῶν φυτωρίων καὶ μεγάλων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων. Διεθνῆς εἶναι ἡ φήμη τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθείσης Σχολῆς Βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν καὶ σπουδῶν (*Wiener Schule der Byzantinistik*).

Οἱ ἐκδόται τοῦ τόμου ἐν τῷ Προλόγῳ τῶν ἐξαίρου ἐπίσης τὸν ἄνθρωπον Hunger, ὁ ὁποῖος ἔχει εὐαισθησίαν ἐναντι τῆς οἰκογενείας του (συζύγου, τέκνων καὶ ἐγγονῶν). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ κλίσις αὐτοῦ πρὸς τὴν Μουσικὴν καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν μέχρι σήμερον καλλιεργουμένην ὑπ' αὐτοῦ Μουσικὴν Δωματίου (*Kammermusik*) (σ. X). Γενικῶς «ἐὰν ἀποπειραθῆ τις νὰ συνοψίσῃ εἰς μίαν φράσιν τὸ ἔργον καὶ τὴν δημιουργίαν τοῦ Herbert Hunger, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθῃ εἰς τὸν νοῦν του ὁ γνωστὸς στίχος τοῦ Ἡσιόδου (*Opera* 293), τὸν ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει εἰς τὸ Α' βιβλίον τῶν Ἠθικῶν *Νικομαχείων*: Οὗτος μὲν πανάριστος ὃς αὐτὸς πάντα νοήσῃ». Βεβαίως λέγεται μετὰ ταῦτα καὶ ἐν συνεχείᾳ: «ἐσθλὸς δι' αὐτὸν κάκεινος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται· ὃς δέ κε μῆτ' αὐτὸς

νοέη μῆτ' ἄλλου ἀκούων ἐν θυμῷ βάλλεται, ὃ δ' αὐτ' ἀχρήσιος ἀνήρ. Οἱ ὑπογραφόμενοι (δηλ. οἱ Wolfram Hörander, Johannes Koder, Otto Kresten) ἐλπίζουν, ὅτι ὡς μαθηταὶ καὶ ἀκροαταὶ τοῦ Herbert Hunger δὲν πρέπει νὰ καταταγοῦν εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν» (σ. XI). Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ διακεκριμένοι οὗτοι ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι εἶναι ἄξιοι συγχαρητηρίων διὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ τόμου, ἀνήκουν εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν.

Ὁ τόμος ἔχει καλλιτεχνικὴν δομὴν καὶ κατακλείεται ὑπὸ φωτογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν ἐποπτικὰς τὰς σχετικὰς μελέτας τῶν συνεργατῶν.

Δέον ἰδιαίτερος νὰ ὑπογραμμίσωμεν ὅτι οἱ ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ τόμου ἔπαινοι διὰ τὸν Καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν κ. H. Hunger εἶναι ἀντικειμενικοὶ καὶ οὐδὲν στοιχεῖον ρητορικῆς ὑπερβολῆς ἐνέχουν. Ὁ ὑπογραφόμενος ἔχει ἤδη κατὰ τὸ παρελθὸν τονίσει, ὅτι οὗτος «δικαίως ἔχει ἀναγορευθῆ Ἐπίτιμος Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διότι ἔχει διακριθῆ οὐ μόνον ὡς φιλέλληνα καὶ ἄριστος γνώστης πασῶν τῶν μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ὡς ρηξικέλευθος σκαπανεὺς τῶν βυζαντινολογικῶν καὶ νεοελληνικῶν σπουδῶν, ὡς συντελεστής τῆς ποιοτικῆς ἀναβαθμίσεως αὐτῶν καὶ ὡς ἐμπνευστὴς καὶ ἐμψυχωτὴς λαμπρῶν ἐρευνητικῶν φυτωρίων, ἐν οἷς ἀνεδείχθησαν ἐξαιρετοὶ –ξένοι καὶ Ἕλληνες– βυζαντινολόγοι καὶ θεολόγοι τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν» (περ. «Θεολογία», ἐνθ' ἀναστ., σ. 177).

Εἶναι βέβαιοι ὅτι τὸ ὄνομα Herbert Hunger ἔχει γραφῆ μὲ χρυσὰ γράμματα εἰς τὰς δέλτους τῆς καθ' ὅλου Ἱστορίας τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐπιστήμης. Ἡ πολυδιάστατος προσφορὰ του ἔχει ἀληθῶς γιγαντιαίας διαστάσεις. Τὸ μνημειώδες φιλολογικοκριτικὸν ἔργον του προσφέρει ὑποδειγματικὸν ἐφαλτήριον καὶ εἰς πάντας τοὺς θεολόγους, οἱ ὅποιοι εἰς τὰ ἔργα τοῦ διασήμου Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ τῆς Βιέννης εὐρίσκουν ἔξοχον ὑπόδειγμα διερευνήσεως –τόσον ἐξ ἐπόψεως μορφολογικῆς ἢ εἰδολογικῆς ἢ μεθοδολογικῆς, ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου– πυχῶν τῆς ἐν Βυζαντίῳ χριστιανικῆς ζωῆς καὶ σκέψεως καὶ τῶν πνευματικῶν καὶ πολιτισμικῶν θησαυρῶν αὐτοῦ.

Εὐχόμεθα, ὅπως ὁ Θεὸς δωρῆται εἰς τὸν Καθηγητὴν κ. Herbert Hunger μακροζωίαν καὶ υἰγίαν, ἵνα οὗτος συνεχίσῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὴν ὑποδειγματικὴν καὶ λαμπρὰν προσφορὰν του καὶ ἴδη περαιτέρω ἀκτινοβουλοῦσαν τὴν διὰ τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσαν «Σχολὴν τῆς Βιέννης» (Wiener Schule). Εὐχόμεθα ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι νὰ ἐορτάσωμεν καὶ ἄλλα ἰωβηλαῖα αὐτοῦ καὶ νὰ ἴδωμεν καὶ ἄλλους πνευματικοὺς «ἀνδριάντας», ἀφιερωμένους εἰς ἓνα ἐπιστήμονα, ὅστις –ὡς ὀλίγοι ἄλλοι ἐν τῷ εἰκοστῷ αἰῶνι– ἐπέθεσε ἀνεξίτηλον τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του οὐ μόνον εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς Αὐστρίας, ἣτις πρέπει νὰ καυχᾶται διὰ τὸν κ. Herbert Hunger, ἀλλὰ καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν πεπολιτισμένην ἀνθρωπότητα, ἣτις ἀνακαλύπτει ὀλονὲν καὶ περισσύτερον τὰ θετικὰ στοιχεῖα τοῦ Χριστιανικοῦ Βυζαντίου.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Νόνας Δημ. Παπαδημητρίου, Λέκτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα στίς αὐτοκρατορικῆς*

οικογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατὰ τὴν Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία - Μελέτη ἱστορικῆ. Πρόλογος Γεωργ. Ν. Ἀντωνακοπούλου, Καθηγητοῦ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Θεσσαλικοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθῆναι, 1996, σφ. 24X17 ἐκ., σσ. 1-304.

Ἡ συγγραφεὺς τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου, ἥτις ὑπηρετεῖ ὡς Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1984), ἔχει μετεκπαιδευθῆ ἐπὶ τριετίαν ἐν Παρισίοις (Sorbonne καὶ École Pratique des Hautes Études), εἰδικευθεῖσα εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν, Φιλολογίαν, Παλαιογραφίαν καὶ Τέχνην καὶ λαβοῦσα τὸ προδιδακτορικὸν τῆς δίπλωμα ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου Paris I Sorbonne (1979). Ἐχει ἀσχοληθῆ ἰδιαιτέρως περὶ τὴν Ἱστορικὴν καὶ Ἐκκλησιαστικὴν Γεωγραφίαν (Ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου, Notitiae Episcopatum), Ἱστοριογραφίαν (Βυζαντινὴ Χρονογραφία) καὶ τὴν Βυζαντινὴν ἀριστοκρατίαν (Οἱ βυζαντινὲς ἀρχόντισσες ποῦ μόνασαν).

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐργασία ἀποτελεῖ προέκτασιν εἰδικῆς ἐρεῦνης, τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα ἀνεκοινώθησαν τὸ ἔτος 1993 ἐν Ἀλεξανδρουπόλει εἰς ἡμερίδα ἐπὶ τοῦ θέματος: «Ἡ Ἱατρικὴ στὴν Κωνσταντινούπολι» ὀργανωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἱατρικοῦ Συλλόγου Ἐβρου. Ὡς σημειοὶ ὁ Καθηγητὴς κ. Γεωργίος Ἰ. Ἀντωνακόπουλος ἐν τῷ Πρόλόγῳ, «ἡ παρούσα ἐργασία ἀποτελεῖ καρπὸ τριετοῦς μόχθου τῆς κ. Νόννας Δ. Παπαδημητρίου», ἡ ὁποία «μὲ τὴν μεγάλῃ τῆς ἀγάπῃ γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ βαθειὰ γνώση τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ποῦ τὴν χαρακτηρίζει, προέβη σὲ ἐνδελεχὴ ἀναδίφηση τοῦ συνόλου τῶν πηγῶν καί, ἀφοῦ ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τῆς τῆ σχετικῆς βιβλιογραφίας, παρουσιάζει γιὰ πρώτη φορὰ συγκεντρωμένον καὶ ἐκτενῶς σχολιασμένον τὸ σύνολον τῶν ἀναφορῶν τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας στὰ νοσήματα καὶ ἀτυχήματα τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν τοῦ Βυζαντίου» (σ. 5).

Ἐν τῷ καλλιτεχνικῶς τετυπωμένῳ χρυσοδέτῳ βιβλίῳ τῆς κ. Παπαδημητρίου, — ὅπερ κοσμεῖται ὑπὸ προσθέτου ἐγχρώμου ἐξωφύλλου, παρουσιάζοντος καλλιτεχνικὸν δίπτυχον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κατασκευασθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ σι' αἰῶνος, εὕρισκόμενον σήμερον ἐν Παρισίοις (Μουσεῖον τοῦ Louvre) καὶ συνδέον τὸν Χριστὸν μὲ τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα —, μετὰ τὸν Πρόλογον, τὸν Πίνακα Περιεχομένων καὶ τὰς Βραχυγραφίας πηγῶν, σειρῶν καὶ περιοδικῶν (σσ. 5-14), ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 15-26), ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λόγος περὶ τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν κειμένων ὡς πηγαίου ὕλικου τῆς σχετικῆς ἐρεῦνης καὶ γίνονται εἰσαγωγικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς φαινομενολογίας τῶν τρόπων τῆς κατὰ διανυχιστικὸν συγκριτικὸν τρόπον ἀξιοποιήσεως τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ἐρευνώμενον θέμα πληροφοριῶν.

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Α' Μέρος (σσ. 27-155) παρουσιάζονται τὰ διὰ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀναφερόμενα ἐν ταῖς ἱστορικαῖς πηγαῖς νοσήματα: ἀρθρίτιδες, χειρουργία, ποδαλγία, κοιλιακὰ νοσήματα, δυσεντερία, ὑδεριάσεις, εἰλεός, ἰλιγγοί, ἐπιληψία, φρενίτις, παραφορὰ, ἀναπνευστικὰ νοσήματα (πλευριτίδες, ἄσθμα), νεφροπάθειαι, δυσουρία, αἱματοουρία, ἀποπληξία, παρακοπὴ φρενῶν, λοιμώδη νοσή-

ματα τοῦ δέρματος (λώβη, ἄνθραξ), ἡ ἀσθένεια τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, αἰμορραγία, πανώλης, ὤταλγία, μητρομανία, ἐμπύρετα νοσήματα, κ.ἄ.

Τὸ Β΄ Μέρος (σσ. 156-225) παρουσιάζει τὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας ἀτυχήματα: πολεμικὰ τραύματα, δηλητηριάσεις, διαφόρους τραυματισμούς, τραυματισμοὺς ἐκ δολοφονικῶν ἀποπειρῶν καὶ θανάτους βασιλισσῶν κατὰ τὸν τοκετόν.

Τὸ Γ΄ Μέρος (σσ. 226-239) ἀναφέρεται εἰς ἀμφιλεγόμενα νοσήματα καὶ ἀμφιλεγόμενας περιπτώσεις ἀτυχημάτων.

Ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ (σσ. 240-248) ἡ σ. συνοψίζει τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης αὐτῆς καὶ ἐπισημαίνει ὅτι αἱ μαρτυρίαὶ τῶν ἐρευνωμένων ἱστοριογραφικῶν κειμένων «δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἱατρικῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ἰκανότητα τῆς διαγνώσεως, γιὰ τὶς θεραπευτικὰς μεθόδους, γιὰ τὸ κύρος τῶν ἀκτουαρίων (ἱατρῶν), κάποτε καὶ γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῶν συγγενικῶν προσώπων στὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν...» (σ. 240). Ἡ σ. ἐπίσης προσθέτει ὅτι περιορίζεται αὐστηρῶς εἰς τὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι «τὴν εἰκόνα τῶν νοσημάτων καὶ ἀτυχημάτων τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων θὰ ἐπλούτιζε ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐπέκταση τῆς ἐρευνας καὶ σὲ ἄλλο πηγαῖο ὑλικό», ὅπως λ.χ. εἰς «ἀγιολογικὰ κείμενα, ὅπου ὑπάρχουν σχετικὲς πληροφορίες» (σ. 247). Ἀλλὰ διὰ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπαιτεῖται «μελλοντικὴ εἰδικὴ ἐρευνα» (αὐτ.).

Ἡ κ. Παπαδημητρίου παραθέτει τὸσον Βιβλιογραφίαν, σχετιζομένην πρὸς τὸ ἐρευνώμενον θέμα, ὅσον καὶ Ἐπιλογὴν Βιβλιογραφίας Βυζαντινῆς Ἱατρικῆς (σσ. 249-294), ἐκ τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία τῆς σ. εἶναι ὠραῖον δεῖγμα συνεχίσεως κατ' ἄριστον τρόπον τῆς προσπάθειάς πρὸς προβολὴν τῆς ἐν τῷ Βυζαντίῳ Ἱατρικῆς Ἐπιστήμης. Τῆς προσπάθειάς ταύτης σκαπανεῖς ὑπῆρξαν διακεκριμένοι ἐρευνηταί, ὡς λ.χ. οἱ ἀναφερόμενοι ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ Καθηγηταὶ κ.κ. Η. Hunger, Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Δ. Κωνσταντέλος, Σ. Μαρκέτος καὶ ὁ μετὰ τοῦ τελευταίου συνεργαζόμενος Ἐπίκ. Καθηγητῆς κ. Ἀρ. Εὐτυχιάδης, τοῦ ὁποίου μερικὰς λαμπρὰς ἐργασίας ἔχει παρουσιάσει κατὰ τὸ παρελθόν ὁ ὑπογραφόμενος (βλ. περ. «Θεολογία», 54 (1983) σσ. 942-973, 56 (1985) σσ. 947-948, 66 (1995) σσ. 171-174 κ.ἄ.).

Ἐν τῷ ἔργῳ τῆς κ. Παπαδημητρίου, τὸ ὁποῖον κατακλείεται διὰ Πίνακος Ὀνομάτων καὶ διὰ Πίνακος τῶν ἐργασιῶν τῆς ἰδίας (σσ. 295-304), εἶναι ἐκδηλὰ ἡ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία· ἡ διονυχιστικὴ κατὰ κριτικὸν τρόπον συγκριτικὴ διερεύνησις τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα λεπτομερειῶν τοῦ ἐρευνωμένου πηγαίου ὑλικοῦ· ἡ κατὰ συνθετικὸν τρόπον ἀξιοποίησις αὐτοῦ· ἡ συναρπάζουσα τὸν ἀναγνώστην γλαφυρὰ ἀφήγησις καὶ ἡ ὠραία γλωσσικὴ διατύπωσις, διὰ τῶν ὁποίων παρουσιάζονται πλείστοι πτυχὰί τῆς ἱστορικῆς συναφείας καὶ κοινωνικοπολιτικῆς ἀτμοσφαιράς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦνται τὰ ἐρευνώμενα νοσήματα καὶ ἀτυχήματα, ὡς καὶ οἱ ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς Ἱατρικῆς χρησιμοποιούμενοι τρόποι πρὸς ἀντιμετώπισιν αὐτῶν, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ σ. «ζωντανεῦει στὴ μνήμη μας» πλῆθος

ἀγνώστων ἱστορικῶν στοιχείων καὶ «λησμονημένων περιστατικῶν ἀπὸ τὴν ἀνεξάντλητη βυζαντινὴ πραγματικότης» (σ. 242). Ἄξιολογώτατη εἶναι καὶ ἡ χρῆσις πλήθους ἐκτενῶν καὶ εὐστόχων ὑποσημειώσεων, αἱ ὁποῖαι συμπληρῶνουν τὰ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενα χωρὶς νὰ διασποῦν τὴν ὀργανικὴν ὁλότητα καὶ ἐνότητα αὐτῶν.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι ἡ σ. ἀξιοποιεῖ καὶ τὴν θεολογικὴν ιδιότητα αὐτῆς, ἐπισημαίνουσα τὰς τυχὸν συναρτήσεις τῶν ἐξιστορουμένων πτυχῶν τῆς Βυζαντινῆς Ὑγιεινῆς καὶ Νοσηλευτικῆς ἢ Προληπτικῆς Ἰατρικῆς μετ' ἐκδηλώσεων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἥτις καὶ κατὰ τὰ σημερινὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα συμβάλλεται εἰς τὴν πρόληψιν καὶ τὴν θεραπείαν τόσοσ ὀργανικῶν, ὅσον καὶ λειτουργικῶν ἀσθενειῶν. Οὕτως ἀναφέρονται θαυματουργικαὶ ἰάσεις, ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀσθενείας μετάνοια, ἡ προσευχή, ἡ καταφυγὴ ἀσθενῶν αὐτοκρατόρων εἰς τὴν γαλήνην τοῦ μοναστικοῦ βίου κ.τ.τ.

Γενικῶς τὸ ἔργον τῆς κ. Παπαδημητρίου εἶναι ἐξαίρετος βυζαντινολογικὴ μελέτη, ἡ ὁποία, διὰ νὰ χρησιμοποιοῦσμεν τὴν ἐν τῷ Προλόγῳ διατύπωσιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Ν. Ἀντωνικοπούλου, συμβάλλεται «στὴν ψυχραμὴ ἱστορικὴ μελέτη καὶ ἀποτίμησιν... τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ», ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ παρελθὸν ἦτο «κατασκευοφανημένος ἀπὸ τοὺς Δυτικούς» (σ. 5).

Εὐχόμεθα, ὅπως ἡ κ. Παπαδημητρίου συνεχίσῃ τὴν βυζαντινολογικὴν ἔρευναν διὰ χρῆσεως τοῦ θεολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς πρὸς ἐξέτασιν θεμάτων, τὰ ὁποῖα κατ' ἄμεσον τρόπον συναρτῶνται πρὸς τὴν ζωὴν τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὴν καθ' ὅλου συμβολὴν τοῦ Χριστιανικοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Hellenica: Jahrbuch 1996. Redaktion: Isidora Rosenthal-Kamari-
ne a. Herausgegeben von der Vereinigung der Deutsch-Griechischen
Gesellschaften E.V., σχ. 22X15 ἐκ., σσ. 1-224.

Ἐπὶ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ἐκκυκλοφορήθη ὁ ἐν Schlitz/Hessen (Γερμανίας) ἐκτυπωθεὶς νέος τόμος τοῦ γνωστοῦ καὶ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένου γερμανοφώνου περιοδικοῦ *Hellenica*, τὸ ὁποῖον ἐπὶ 31 ἔτη προβάλλει τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν βίον καὶ τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν (ἐν γερμανικῇ μεταφράσει καὶ κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον κείμενον). Διαπρεπεῖς πανεπιστημιακοὶ ἔρευνῆται, πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ καὶ γνῶσται τῆς ἀρχαίας, τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀρχαιολόγοι, κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ νεοελληνισταὶ συνεργάζονται καὶ δημοσιεύουν εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος λαμπρὰν ἐπετηρίδα σχετικὰ ἄρθρα καὶ μελέτας.

Τὰ *Hellenica*, τὰ ὁποῖα ἔχουν γίνεαι κρίκος ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ γερμανοφώνου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ ἀποστέλλονται καὶ εἰς τὰ Τμήματα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῶν Πανεπιστημίων σχεδὸν ὅλου τοῦ κόσμου, ἰδρῦθησαν τὸ ἔτος 1964 ὑπὸ τοῦ Προεδρείου τῆς Ἐνώσεως τῶν ἐν Γερμανίᾳ

Γερμανοελληνικῶν Ἑταιρειῶν (Vereinigung der Deutsch-Griechischen Gesellschaften in der Bundesrepublik Deutschland) καὶ ἐκκυκλοφορήθησαν μέχρι τοῦ 1972 τρεῖς τοῦ ἔτους ὡς τετραμηνιαῖον περιοδικόν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1973 ὡς Ἑπετηρίς. Τὸ 1966 ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν σύνταξιν τῶν *Hellenika* καὶ συνεχίζει ἀκαταπονήτως τὴν ἔκδοσίν των μέχρι σήμερον ἢ ἐν Γερμανίᾳ σκαπανεὺς τῶν Νεοελληνικῶν Σπουδῶν κ. Ἰσιδώρα Rosenthal-Καμαρινέα, ἢ ὁποῖα εἶναι σήμερον ἐν μὲν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως Marburg Ἐπίτιμος Καθηγήτρια διὰ τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν, ἐν δὲ τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως Bochum Καθηγήτρια τῆς Νεοελληνικῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας. Αὕτη εἶναι λίαν γνωστὴ διὰ τὸ ποιητικόν, λογοτεχνικὸν καὶ μεταφραστικόν της τάλαντον, διὰ τὰς περὶ τὴν θεατρικὴν τέχνην θεωρητικὰς γνώσεις καὶ πρακτικὰς ἰκανότητας, ὡς καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν βιβλίων, ἄρθρων, διαλέξεων, σεμιναρίων, ραδιοτηλεοπτικῶν ὁμιλιῶν καὶ συμμετοχῶν εἰς συνέδρια. Σήμερον διακρίνεται ἰδιαίτερος καὶ προσφέρει ἀνυπολόγιστους ὑπηρεσίας ὡς ἢ ἀπὸ δεκαετιῶν Ἀντιπρόεδρος τῆς ὡς ἄνω Ἐνώσεως τῶν Γερμανοελληνικῶν Ἑταιρειῶν ὡς Πρόεδρος τῆς ἐν Γερμανίᾳ Ἑταιρείας (Πανεπιστημιακῶν) Νεοελληνιστῶν (Arbeitsgemeinschaft für Neogräzistik) ὡς μέλος πολλῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν, Συνδέσμων καὶ Ἰνστιτούτων πρὸς προώθησιν τῶν πανεπιστημιακῶν νεοελληνικῶν καὶ βυζαντινῶν σπουδῶν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πρὸς δημιουργίαν σχετικῶν πνευματικῶν φυτωρίων ὡς ἐκδότρια καὶ διευθύντρια, ἐκτὸς τῶν *Hellenika*, τοῦ ἐν Amsterdam ὑπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Adolf M. Hakkert ἐκδιδομένου ἀπὸ τοῦ 1975 λαμπροῦ περιοδικοῦ «*Folia Neohellenika-Zeitschrift für Neogräzistik*», ὡς καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου ἐκδιδομένης ἀπὸ τοῦ 1974 σειρᾶς βιβλίων σχετιζομένων πρὸς τὰς ἐν Bochum σπουδὰς Νεοελληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλολογίας (Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie). Ἡ κ. Rosenthal-Καμαρινέα εἶναι ἐπίσης δημιουργὸς τῆς σειρᾶς «*Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη*» (Griechische Bibliothek) (ἐκδ. οἶκος Erich Roth), ἢ ὁποῖα παρουσιάζει βιβλία διακεκριμένων ἐλλήνων συγγραφέων εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν. Ὡς προβάλλουσα τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν βίον καὶ ὡς ἀναπτύσσουσα τὰς γερμανοελληνικὰς πνευματικὰς σχέσεις ἔχει τιμηθῆ δι' ἀνωτάτων παρασῆμων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Γερμανίας, διὰ βραβείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ διὰ χρυσῶν μεταλλίων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Μεταφραστῶν Λογοτεχνίας.

Διὰ τὰ ἔτη 1994-1995 ἐξεδόθη ὁ διπλοῦς ἑορταστικὸς τόμος «*30 ἔτη Hellenika*» (30 Jahre Hellenika), ἐνῶ ὁ ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ 1996 ὡς ἄνω τόμος, ὅστις ἀποτελεῖται ἐκ 224 σελίδων, παρουσιάζει ἀξιόλογα ἄρθρα καὶ λίαν ἐνδιαφερούσας μελέτας, προβαλλούσας πτυχὰς τοῦ καθ' ὅλου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς καθ' ὅλου νεοελληνικῆς φιλολογίας, τὴν ἐν Γερμανίᾳ δυναμικὴν Ἑλληνικὴν Διασποράν, τὴν ἐν Γερμανίᾳ Ἑλληνορθόδοξον Ἐκκλησίαν, φιλέλληνας, περιπτώσεις ἑλληνογερμανικῆς συνεργασίας, τὴν ἀπονομὴν τοῦ πολιτικοῦ βραβείου (Kulturpreis) τῶν Γερμανο-Ἑλληνικῶν Ἑταιρειῶν κ.ἄ.

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ περιοδικοῦ «*Θεολογία*» ἰδιαίτερος ἐχάρισμεν διὰ

τὴν ἐν τῷ τόμῳ μελέτην «*Ἡ πρὸς Σλάβους ἱεραποστολὴ τῶν Θεσσαλονικέων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου - Μία ἱστορικὴ συμβολὴ πρὸς διαμόρφωσιν τῆς Εὐρώπης*» (*Die Slawenmission der Thessalonicher Kyrillos und Methodios - Ein historischer Beitrag zur Formung Europas*) (σσ. 74-87). Πρόκειται περὶ θαυμασίας ἱστορικῆς μελέτης, ἣς κατὰ λίαν νηφάλιον καὶ ἀντικειμενικὸν τρόπον προβάλλει τὸ ἔργον τῶν δύο Ἑλλήνων Θεσσαλονικέων ἀγίων καὶ ἐντάσσει αὐτὸ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν εὐρύτερων ἱστορικῶν συναρτήσεων. Εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο ἐντάσσεται ἢ ἐν τῇ μελέτῃ εὐσύνοπτος κριτικὴ ἀξιολόγησις τῶν ἀπαρადέκτων ἀπόψεων λ.χ. τῶν Duroselle καὶ Fallmerayer. Ἡ μελέτη αὕτη ἐγράφη ὑπὸ τοῦ κ. Παύλου Τζερμιᾶ, ὅστις εἶναι γνωστὸς ἐκ τοῦ λαμπροῦ ἐν γερμανικῇ γλώσσῃ βιβλίου του «*Τὸ ἄλλο Βυζάντιον. Ἡ συμβολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Εὐρώπην*» (Freiburg Ἑλβετίας, 1991) καὶ ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἰδίου ἔργου (Ἀθήναι, 1995).

Ὁφείλονται εὐχαριστίαι καὶ συγχαρητήρια εἰς τὴν ἐμψυχώτριαν τῆς λαμπρᾶς Ἐπετηρίδος «*Hellenika*» κ. Ἰσιδώραν Ρόζενταλ-Καμαρινέα, ἣτις καὶ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος τόμῳ ἔχει δημοσιεύσει τρεῖς λαμπρὰς μελέτας αὐτῆς, ἀναφερομένας εἰς τὴν προβολὴν πτυχῶν τοῦ ἐν Ἑλλάδι πνευματικοῦ βίου. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ εὐαισθησία της εἰς τὸ νὰ προβάλλεται καὶ ἡ Ὁρθοδοξία, τοῦθ' ὅπερ ὁ γράφων εἶχε γνωρίσει κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μετεκπαιδευσεώς του ἐν Marburg. Ἐξ αὐτοψίας καὶ αὐτηκοίας γνωρίζομεν ὅτι ἡ κ. Rosenthal-Καμαρινέα συνετέλεσεν ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὸν φιλορθόδοξον καὶ φιλελληνικὸν προσανατολισμὸν τῶν ἀειμνήστων Καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Marburg Πανεπιστημίου Friedrich Heiler καὶ Ernst Benz, διδασκάλων τοῦ γράφοντος.

Ἀνάλογοι εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ εἰς τὴν ἐκδίδουσαν τὰ «*Hellenika*» Ἐνωσιν τῶν τριάκοντα ὀκτῶ (38) Γερμανο-Ἑλληνικῶν Ἐταιρειῶν (τῶν περιοχῶν Aachen, Ankershagen, Berlin, Bielefeld, Bochum, Böblingen Sindelfingen, Bonn, Dortmund, Dresden, Düsseldorf, Essen, Frankfurt/Main, Freiburg, Gütersloh, Gummersbuch, Hagen, Hamburg, Hannover, Heidelberg, Kassel, Kiel, Köln, Mühlheim an der Ruhr, München, Münster, Neuss, Ortenau, Osnabrück, Saarbrücken, Stuttgart, Tübingen, Weimar, Wiesbaden, Giessen, Mainz-Wiesbaden, Würzburg)

Ὡς ἀναφέρεται ἐν εὐσυνόπτῳ ἀρθριδίῳ τοῦ τόμου (σ. 196), νέα Πρόεδρος τῆς ἐν Γερμανίᾳ Ἐνώσεως τῶν Γερμανοελληνικῶν Ἐταιρειῶν εἶναι ἀπὸ τοῦ 1996 ἡ Dr. Sigrid Skarpelis-Sperk, ἣτις εἶναι σύζυγος τοῦ Ἑλλήνου Κωνσταντίνου Σκαρπέλη. Αὕτη διετέλεσε μέλος τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου καὶ ἐν ἄλλαις Ἀνωτάταις Σχολαῖς εἰς τοὺς τομεῖς τῶν οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔχει διακεκομμένη ἡγετικήν παρουσίαν ἐν τῇ καθ' ὅλου γερμανικῇ πολιτικῇ ζωῇ ὡς διακεκομμένον μέλος τῆς Γερμανικῆς Βουλῆς, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἄλλων ὁμάδων οἰκονομικοπολιτικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ προγραμματισμοῦ. Ἐπίσης εἶναι Πρόεδρος τῆς γερμανοελληνικῆς ὁμάδος ἐν τῷ γερμανικῷ κοινοβουλίῳ καὶ ἀντεπιτελλὸν μέλος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἰδρύματος τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Δείγμα τῆς ἀγάπης τῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα εἶναι τὸ ἐν σσ. 61-73 τοῦ τελευταίου τόμου τῶν *Hellenika* ἄρθρον αὐτῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἡ ἑλληνικὴ διασπορὰ ἐν Γερμανίᾳ*» (*Die griechische Diaspora in Deutschland*). Τὸ λίαν ἐμπεριστατωμένον αὐτὸ ἄρθρον παρουσιάζει κατὰ σφαιρικὸν τρόπον πάσας τὰς οὐσιώδεις πτυχὰς τῆς λίαν δυναμικῆς καὶ θετικῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων ἐν Γερμανίᾳ, ἐνῶ περὶ τῆς ἐν Γερμανίᾳ Ἑλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπισημαίνει ὅτι αὕτη δημιουργεῖ «*ἓνα ὁμογενὴ πυρῆνα θρησκείας, γλώσσης καὶ πολιτισμοῦ*» (*einen homogenen Nucleus von Religion, Sprache und Zivilisation*) (σ.63).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Παντελεήμονος Κ. Καρανικόλα, Μητροπολίτου Κορίνθου, Ἐπιτίμου Διδάκτορος τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατόχου βραβείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, *Ἐβραῖοι καὶ Χριστιανοί*, Ἐκδοση πέμπτη συμπληρωμένη, Ἐκδόσεις «Πνοή» (6), Κόρινθος 1996, σελ. 76.

Ἡ ὡς ἄνω βραχείας ἐκτάσεως ἀλλὰ λίαν περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κορίνθου κ. Παντελεήμονος ἔχει προέλθει κυρίως ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον ἐξεδήλωσεν ὁ διαπρεπῆς οὗτος Ἱεράρχης διὰ τὸν ἐβραϊκὸν λαὸν καὶ τὰ προβλήματά του. Ἀφορμὴν δὲ πρὸς τοῦτο ἔλαβεν ἐκ τῶν σκληρῶν καὶ ἀπανθρώπων διωγμῶν, τοὺς ὁποίους ὑπέστη ὁ ἐν λόγῳ λαὸς ὑπὸ τοῦ Χιτλερικοῦ καθεστώτος, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Ὡς βεβαιώνει ὁ Σεβασμιώτατος συγγραφεὺς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντιλαμβάνεται εὐχερῶς καὶ ὁ ἀναγνώστης, τὸ ἀξιόλογον τοῦτο πόνημα συνετάχθη ἀπὸ ποικίλον ὕλικὸν καὶ δὴ καὶ ἀπὸ διαπιστώσεις, ἀπόψεις, κρίσεις καὶ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἦλθον κατὰ καιροὺς καὶ καθ' οἰονδήποτε τρόπον εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἐξεδόθη δὲ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1980 καί, λόγῳ ζητήσεως, ἐκυκλοφορήθη εἰς πέντε ἐν συνόλῳ ἐκδόσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τρίτη, τοῦ 1984, ἦτο ἀγγλική, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Jews and Christians*».

Ἐν ἀρχῇ ὁ Σεβ. σ. ἀναφέρεται εἰς τινὰ γενικὰ θέματα, σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐβραίων, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ γενάρχου αὐτῶν Ἀβραὰμ καὶ τῆς πρωταρχικῆς πατρίδος του, Οὐρ τῆς Μεσοποταμίας, ἐκ τῆς ὁποίας μετενόστησεν οὗτος εἰς τὴν Χαναὰν (σελ. 5.). Ὅμιλεῖ ὡσαύτως διὰ τὴν ὑπαρξίν ἑνὸς θρησκευτικο-πολιτικοῦ συστήματος ζωῆς διὰ τοὺς Ἐβραίους, προσδοκιῶν καὶ ἐπιδιώξεων, πρὸς πνευματικὴν, οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν κυριαρχίαν τῶν ἐφ' ὅλης τῆς γῆς διὰ τοῦ Μαρξισμού, τοῦ Μασσωνισμού καὶ τοῦ Χιλιασμοῦ, ἐνῶ βλέπει ἐνταῦθα καὶ ἐν ἀσίγαστον ἐβραϊκὸν μῖσος κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ (σελ. 10 ἐξ.), ὡς ἐπίσης καὶ μίαν σημετικὴν στυγνότητα τοῦ Ἐβραϊσμοῦ, ἡ ὁποία ὑπεισήληθε, δυστυχῶς, κατὰ μέγα ποσοστὸν καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἐξάιρει ὅμως τὰς πνευματικὰς ἰκανότητας τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖον δικαίως ἀναγνωρίζει ὡς ἓνα «*ἀπὸ τοὺς πῖδ εὐφρεῖς καὶ τοὺς πῖδ δυνατοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου*» (σελ. 11), καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἀντοχὴν θεωρεῖ σπανίαν καὶ τὴν δύναμιν ἀστεϊρευτον διὰ μέσου τῶν αἰῶνων (σελ. 13).

Εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν συμπεριφορὰν τῶν

Χριστιανῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους (σελ. 13-26), ἡ ὁποία, κατ' αὐτόν, ποικίλλει ἀναλόγως πρὸς τοὺς διαφόρους τύπους τῶν χριστιανικῶν ομάδων. Ὁρθῶς δὲ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία προέβη εἰς διωγμοὺς ἐναντίον τῶν Ἰσραηλιτῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα, διὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους λόγους, ἐνῷ ἡ Ὁρθόδοξος περιέθαλψεν αὐτοὺς, ὅτε κατέφυγον οὔτοι εἰς τὰς Ὁρθοδόξους χώρας τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου ἔζησαν εὐημεροῦντες καὶ εὐτυχεῖς, μέχρι τῶν χρόνων τῆς Χιτλερικῆς λαίλαπος. Εἰς μίαν παγκόσμιον διακήρυξιν τῆς 9-4-1960, τὴν ὁποίαν, σημειωτέον, εἶχε συντάξει ὁ Σεβ. κ. Παντελεήμων, ὅτε ἦτο εἰσέτι Ἐπίσκοπος Ἀχαΐας καὶ βοηθὸς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, ἐβεβαίωσε κατηγορηματικῶς, ὅτι οἱ Ἕλληνες Ὁρθόδοξοι Χριστιανοὶ ἀπεδοκίμαζον τὸ ἐν Εὐρώπῃ ἐκτραγῆν — τότε — ἀντισημιτικὸν κίνημα ὡς ἀντιχριστιανικόν, καὶ κατεδίκαζον τὰς διώξεις κατὰ τῶν Ἑβραίων, ὡς βεβήλους, βαρβάρους καὶ ἀναχρονιστικὰς, ὑπενθυμίζων ὅτι μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των ἐβοήθησαν πολλάκις καὶ ὅσον ἠδύνατο, βεβαίως, τοὺς ἐμπεριστατοὺς τούτους ἀδελφοὺς των. Εἶναι ἄξιον μνείας, ὅτι ἡ διακήρυξις αὕτη ἐχαιρετίσθη ἐνθουσιωδῶς καὶ ἐσχολιάσθη εὐμένεστατα ἐκ μέρους διαπρεπῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων δημοσιογράφων (βλ. σελ. 24-26).

Ὁ Σεβ. σ. ὁμιλεῖ μετὰ ταῦτα καὶ διὰ τὴν συμπεριφορὰν τῶν Ἑβραίων ἐναντι τῶν Χριστιανῶν, τὴν ὁποίαν, ἐπικαλούμενος χαρακτηριστικὰ τινα περιστατικά, ἀποδεικνύει ὡς ἀρνητικὴν (σελ. 27-28). Αὕτη ἤρχισεν ἡδὴ ἀπὸ τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον καὶ συνεχίσθη σκληροτέρα ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε, ταχθέντες οἱ Ἑβραῖοι ὑπὲρ τῶν Τούρκων καὶ ἐναντίον τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, προέβαινον εἰς σκληρὰς πράξεις εἰς βάρος τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν. Δὲν παραλείπει ἐν τούτοις, ὁ Σεβασμιώτατος, νὰ ὁμιλήσῃ καὶ διὰ τὰς ἀρετὰς τῶν Ἑβραίων, τοὺς ὁποίους ἐπαινεῖ ἐνταῦθα καὶ προβάλλει καὶ ὡς παράδειγμα ἀκόμη δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας Χριστιανοὺς (σελ. 28). Ἀναφέρεται δὲ ἐν συνεχείᾳ καὶ εἰς τὰς προσφορὰς αὐτῶν πρὸς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα, ἰδίως διὰ τῆς μονοθεΐας των, παρατηρῶν ἐν προκειμένῳ, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον ὡς οἱ Ἑβραῖοι προφήτας, διὰ νὰ τοὺς παιδαγωγήσουν εἰς τὴν μονοθεΐαν (σελ. 29), μὴ θέλων, ἴσως, νὰ δώσῃ σημασίαν εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἔχουν διατυπωθῆ ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἀντίθετοι ἀπόψεις.

Ἐξ ἄλλου ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς «*μὲ τὰ πτερὰ τῆς παγκοσμιότητάς του, ἐγνώρισε τὸ λαὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν Ἰσραὴλ, σ' ὅλο τὸν κόσμον*» (σελ. 33). Ὁρθῶς ἐπίσης τονίζει ὅτι ἑκατοντάδες ἑκατομμυρίων Χριστιανῶν μελετοῦν ἢ ἀναγινώσκουν, εἴτε ἰδιωτικῶς εἴτε τελετουργικῶς, τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐξ Ἰσοῦ δὲ καὶ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Εἰς σχετικὴν ὑποσημείωσιν παρατηρεῖ, ὅτι μὲ ἐκπληξιν ἐπληροφόρηθη, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι δὲν μελετοῦν τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, «*γιατὶ ἀνώτερο ἀπ' αὐτὴν ἔχουν καὶ διαβάζουν τὸ Ταλμούδ*», καὶ δίδει ἐν συνεχείᾳ μίαν ἰδικὴν του ἐξήγησιν ἐν προκειμένῳ (σελ. 33). Θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ α') ὅτι τὸ Ταλμούδ, συνταχθὲν ὑπὸ σοφῶν ἱεροδιδασκάλων, ἔχει κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν

Παλαιὰν Διαθήκην, ὡς συμπλήρωσις, τρόπον τινά, αὐτῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐν αὐτῷ διαλαμβανόμενα δὲν εἶναι ὅλα ἀδιαμφισβήτητα, καὶ β') ὅτι πολλοὶ καὶ ἐξ ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν καὶ δὴ καὶ τῶν Ὁρθοδόξων θεολόγων ὑποκαθιστοῦν ἐνίοτε τὴν Ἁγίαν Γραφὴν διὰ τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων καὶ παραδόσεων. Προσφυῶς, πάντως, παρατηρεῖ ὁ Σεβασμιώτατος, ὅτι χάρις εἰς τὰς Χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἔχει μεταφρασθῆ καὶ μεταφράζεται ὁμοῦ μετὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἰς ὅλας τὰς γλώσσας καὶ διαλέκτους τοῦ κόσμου, καὶ τοιοῦτοτρόπως αἱ δύο αὐταὶ Διαθήκαι εἶναι τὰ βιβλία μὲ τὴν μεγαλυτέραν κυκλοφορίαν εἰς τὸν κόσμον (σελ. 34). Δὲν παραλείπει δὲ νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἡ Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο') συνέβαλεν εἰς τὴν εὐρείαν ἀνὰ τὸν κόσμον διάδοσιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ μετ' αὐτῆς, βεβαίως, καὶ ὄλων ὄσων ἀφοροῦν εἰς τὴν καθόλου ἰστορίαν, ζωὴν καὶ δρᾶσιν τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ (σελ. 35).

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ὁ Σεβ. σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ σημερινὸν κράτος τοῦ Ἰσραήλ, τὸ ὁποῖον, ὡς γράφει, «*γιὰ νὰ ζῆσι καὶ νὰ σταθεροποιηθῆ στὸ χῶρο του, ἐξῶντωνσε τοὺς προηγούμενους κατοίκους τῆς περιοχῆς*», δηλαδὴ τοὺς Ἰσραβας, ὅπως ὁ παλαιοδιαθηκικὸς Ἰσραὴλ ἐξωλόθρευσε τοὺς Χαναναίους, Φιλιστῆαιους, Ἀμμωνίτας κ.λπ., κατὰ τὴν παλαιὰν ἐξοδὸν τοῦ ἐκ τῆς Αἰγύπτου (βλ. σελ. 36-37). Καὶ ἐκφράζει τὸν φόβον, ὅτι ὅταν ἐπικρατήσουν καὶ παγιωθοῦν ἐκεῖ οἱ Ἰσραηλίται, θὰ ἐκδηλώσουν τὰς πραγματικὰς, ἤτοι τὰς ἀρνητικὰς διαθέσεις των ἔναντι τῶν Χριστιανῶν (σελ. 40). Ἀναφέρεται δὲ ἀκροθιγῶς ἀλλὰ μὲ ἀπροσχημάτιστον εὐλικρινείαν καὶ μὲ ὀξεῖς χαρακτηρισμοὺς εἰς πολλὰ θλιβερὰ γεγονότα τῆς μακρᾶς ἰσραηλιτικῆς ἰστορίας, ὅπως ἐκτίθενται ταῦτα εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Καὶ ἐλέγχει αὐστηρότατα καὶ ψέγει τὸν ἐβραϊκὸν λαόν, καίτοι ἐν τέλει λέγει ὅτι, παρὰ τὰς πολλὰς ἀτασθαλίαις του, τὸν ἐχρησιμοποίησεν ἡ Θεία Πρόνοια «*γιὰ τὸ λαόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ ἀνέτελλε τὸ Ὑπέρολαμπρο Ἄστρο τῆς Βηθλεέμ, ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς καὶ Λυτρωτῆς*» (σελ. 48-49).

Ἐπιλογικῶς διατυπώνει ὁ Σεβ. σ. χρησίμους σκέψεις καὶ συνάγει ἐπιμοδομητικὰ συμπεράσματα, τονίζων ὅτι ὅσα ἔγραψεν ὑπὲρ τῶν Ἑβραίων θὰ πρέπει νὰ ἱκανοποιῶν αὐτούς, καὶ ὅσα ἔγραψε κατ' αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ τοὺς διδάξουν (σελ. 49). Δηλώνει δὲ ὅτι διὰ τῶν γραφομένων του σκοπὸν ἔχει ὄχι νὰ ἀναξέση πληγὰς, ἀλλὰ νὰ θέσῃ ἐπὶ τάπητος τὸ ὑφιστάμενον σοβαρὸν πρόβλημα, ὅσον ἀφορᾷ καὶ εἰς τὰς καθόλου σχέσεις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν, πρὸς ὠφέλειαν ἀμφοτέρων (σελ. 50). Ἡ ἐμφάνισις, βεβαίως, τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, συντελοῦσης καὶ τῆς χρησιμοποιομένης ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου ὑπεραπλουστευμένης καὶ ἀναμφισβητήτως ὀξείας γλώσσης (βλ. π.χ. «*ἐπήρε σβάρα*» [σελ. 9], «*ζήτησαν τὰ ρέστα*» [σελ. 17], «*τοὺς γεννήτορας τοῦ Προδότη Ἰουδα, αὐτοὺς τοὺς ἀδιόρθωτους ὑλόφρονες Γεχουντήδες*» [ἐνν. τοὺς Ἰουδαίους, σελ. 48] κ.ά.), πιθανὸν νὰ ἀδικήσῃ αὐτόν. Διότι εἶναι πολὺ εὐκόλον νὰ παρερμηνευθῆ τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον γράφει οὗτος, καὶ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἐξῶθει εἰς ἐχθρότητας, διακατεχόμενος ἀπὸ σκληρότητα ἔναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ὁ προσεκτικὸς ὅμως ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου θὰ διαπιστώσῃ, ὅτι ὁ Σεβ. σ., παρὰ τὴν ἐμφανῆ ὀξύτητά του, εἶναι

ἀντικειμενικὸς καὶ δίκαιος, καὶ ὅτι ἐκφράζει ἐνταῦθα ἀπλῶς ἄλλ' εὐθαρσῶς τὸν φλογερὸν πατριωτισμὸν του. Ὅφειλε τις δὲ νὰ συγχαρῆ αὐτὸν διὰ τὴν τόσον γενναίαν ἐκ μέρους του ὑπεράσπισιν τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ θρησκευήματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν ἐλλοχεύοντα κίνδυνον ἀναβιώσεως, ἐνδεχομένως, ἀντιχριστιανικῶν καὶ ἀνθελληνικῶν κινήματων, ὀποθενδήποτε προερχομένων, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐμφαινόμενην ἐν προκειμένῳ πλήρη ἐνημέρωσίν του ἐπὶ τῶν ποικίλων προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀναφύονται ἐκ τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν, ἐπὶ πλεον δὲ καὶ διὰ τὴν ἐπαινετὴν διάθεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐξομάλυνσίν των.

Μετὰ τὸν Ἐπίλογον τοῦ βιβλίου παρατίθεται τὸ κείμενον ἐνδιαφερούσης μακρᾶς ἐπιστολῆς, δημοσιευθείσης εἰς ἀθηναϊκὴν ἐφημερίδα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς κυκλοφορήσεως τῆς πρώτης ἐκδόσεως αὐτοῦ (1980). Τὸ δημοσιογραφικὸν τοῦτο κείμενον προσφέρει πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα εἰς τοὺς βουλομένους νὰ ἐνημερωθοῦν ἐπὶ θεμάτων Ἑβραϊσμοῦ, Σιωνισμοῦ καὶ Ἑλληνοχριστιανισμοῦ, τὰ ὅποια παρουσίασε μετ' εὐθύτητος καὶ σθένους ὁ Σεβ. σ. εἰς τὸ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον τοῦτο βιβλίον του, τὸ ὅποιον προκαλεῖ, ὁμολογουμένως, συγκινήσιν, ἂν ὄχι καὶ θλίψιν καὶ μελαγχολίαν διὰ τὴν περιγραφομένην ἐν αὐτῷ δυσάρεστον κατάστασιν. Ἄλλ' ἅς ἐπιτραπῆ ἐν κατακλείδι νὰ ὑπενθυμίσω εἰς τὸν Σεβασμιώτατον, ὅτι ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καθηγητῆς μας, μακαριστὸς Ἀμίλκας Ἀλιβιζᾶτος, ἀναφερόμενος πολλάκις εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν, ἐπεσήμαινε μετὰ θλίψεως, ὅτι ἡ ὑμνογραφία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας περιέχει ἐκφράσεις προσβλητικὰς διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῶν ἀδελφῶν μας Ἰσραηλιτῶν, καὶ διὰ τοῦτο ὑπεγράμμιζε τὴν ἀνάγκην τροποποιήσεως τῶν σχετικῶν λειτουργικῶν κειμένων (ἰδίᾳ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος). Εἶθε τὸ προσφάτως ἐπανεκδοθὲν βιβλίον τοῦ Ἁγίου Κορίνθου νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἀρμοδίους καὶ σοφοὺς, καὶ θὰ γίνουν, ἀσφαλῶς, σοφώτεροι οὗτοι (Παρ. 9,9).

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Στεργίου Ν. Σάκκου, Δ.Θ., Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Ἡ Βαβυλὼν τοῦ ἀποστόλου Πέτρου (Α' Πε 5,13), Α', Ἡ Βαβυλὼν τῆς Αἰγύπτου*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 117.

Ὁ Καθηγητῆς κ. Σ. Σάκκος, διερευνῶν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τὸ ἐξόχως σοβαρὸν καὶ ἀκανθῶδες ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ ἀποστόλου Πέτρου πρὸς τὴν Ρώμην καὶ τῶν γνωστῆς προελεύσεως ἰσχυρισμῶν περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα, ἡσχολήθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλ' ἐνδελεχῶς καὶ μετὰ τὴν ἐπισημάνσιν τῆς πόλεως Βαβυλῶνος, ἀπὸ τὴν ὅποιαν ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἢ Α' καθολικὴ ἐπιστολή του πρὸς τὰς χριστιανικὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἔχουν διατυπωθῆ ποικίλαι ἀπόψεις, τὰς ὁποίας ἀνακρίνει ἐπιστημονικῶς ὁ κ. Σάκκος.

Συμφώνως πρὸς τὰς δύο σοβαρωτέρας καὶ ἐπικρατεστέρας ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν μέχρι τοῦδε διατυπωθῆ ἐν προκειμένῳ, διὰ τῆς ἐν Α' Πε 5,13

μνημονευομένης πόλεως Βαβυλώνας ἐννοεῖται ἡ Ρώμη ἢ ἡ Βαβυλὼν τῆς Μεσοποταμίας. Τὴν ἐξ αὐτῶν πρώτην ἄποψιν ὑποστηρίζουν κατ' ἐξοχὴν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν μεγάλην πλειοψηφίαν των ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Πέτρος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης, στηρίζοντες οὕτως ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸ περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα δόγμα των, ἐνῶ τὴν δευτέραν ὑποστηρίζουν κυρίως οἱ προτεστάνται, ἐν τῇ προσπαθείᾳ των νὰ καταρτίθουν τὸν ἰσχυρισμὸν τῶν προηγουμένων. Μία τρίτη ἐκδοχὴ, καθ' ἣν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς Βαβυλώνας, τῆς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ σημερινοῦ Παλαιοῦ Καίρου κειμένης, δὲν ἐθεωρήθη σοβαρὰ καὶ πιθανή.

Ἐν τοσούτῳ ὁ κ. Σάκκος, εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας ἐργασίαν του, ἀποδεικνύει διὰ πολλῶν καὶ ἀξιοπροσέκτων ἐπιχειρημάτων, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιστολὴ συνεγράφη ὄντως εἰς τὴν Βαβυλῶνα τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπεστάλη εἰς τοὺς ἀποδέκτας της. Καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον δὲν ἔχει δοθῆ ἢ δέουσα σημασία εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν τρίτην αὐτὴν ὑπόθεσιν, σχετίζεται πρὸς παρερμηνείαν σχετικῆς μαρτυρίας τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνοῦ γεωγράφου Στράβωνος, χαρακτηριζόντος εἰς τὰ «Γεωγραφικά» του τὴν Βαβυλῶνα τῆς Αἰγύπτου «*φρούριον ἐρυμνὸν*» καὶ «*στρατόπεδον*» (βλ. σελ. 10 καὶ 17). Παρουσιάζει δὲ μεθοδικῶς τὰ ἐπιχειρήματα πολλῶν ἐρευνητῶν, οἵτινες ὑποστηρίζουν τὴν τρίτην αὐτὴν ἐκδοχὴν (σελ. 11-13), μὴ παραλείπων ὅμως νὰ παραθέσῃ ἐν συνεχείᾳ καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ τὰ ἐπιχειρήματα διαφόρων ἄλλων ἐπιστημόνων, μὴ δεχομένων ταύτην (σελ. 13-16).

Μὲ ἐντυπωσιακὴν, πάντως, δεξιότητα καὶ δι' ἰδίων ἐπιχειρημάτων στηρίζει οὗτος τὴν περὶ Βαβυλώνας τῆς Αἰγύπτου ἐκδοχὴν, ἀποδεικνύων ὅτι αἱ λέξεις «*φρούριον*» καὶ «*στρατόπεδον*» χρησιμοποιοῦνται πρὸς δήλωσιν πόλεων καὶ μάλιστα καὶ μεγαλοπόλεων. Συναφῶς ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Στράβων ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν χρησιμοποιεῖ τὰς δύο ταύτας λέξεις, διότι, ὡς λέγει, ἦτο πράγματι μεγάλη καὶ σημαντικὴ πόλις ἡ Βαβυλὼν τῆς Αἰγύπτου κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους (σελ. 17-20). Πλὴν δὲ τῆς μαρτυρίας τοῦ ἐπιφανοῦς Στράβωνος, προσάγει ὁ σ. καὶ ἄλλας μαρτυρίας, συνηγορούσας ὑπὲρ τῆς θέσεως ταύτης. Τοιοῦτοτρόπως ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ ποικίλας τοιαύτας περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐν λόγῳ αἰγυπτιακῆς πόλεως (σελ. 20-24), ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τῆς ἐν γένει ὑπάρξεώς της (σελ. 24-33). Ἀναφέρεται ὡσαύτως εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ὀνομασίας της, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Βαβυλὼν ἐκτίσθη εἰς τὴν θέσιν καὶ ὡς συνέχεια τῆς καταστραφείσης Μέμφιδος, ἣτις ἦτο σημαντικὸς συγκοινωνιακὸς καὶ ἐμπορικὸς κόμβος καὶ ἤμαζε κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους (σελ. 33-49).

Εἰς μίαν ἄλλην παράγραφον ἀσχολεῖται ὁ σ. καὶ μὲ τὸν πληθυσμὸν τῆς Βαβυλώνας τῆς Αἰγύπτου (σελ. 50-60), ἀποδεικνύων κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεῦνης, ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη κατῳκεῖτο ἀπὸ σημαντικὸν ἀριθμὸν Ἰουδαίων μὲ ἰσχυρὰν συναγωγὴν. Καὶ ὁμιλεῖ περαιτέρω διὰ τὴν μετατροπὴν τῆς συναγωγῆς ταύτης εἰς χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὴ καὶ εἰς ἕδραν ἐπισκόπου (σελ. 61-63). Ἐν συνεχείᾳ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐν Αἰγύπτῳ παράδοσιν περὶ τοῦ Μάρκου, ὁ ὅποιος εἶχεν ἀναπτύξει πλουσίαν δρᾶσιν αὐτόθι, πιθανώτατα δὲ ἦτο

καὶ μαθητῆς καὶ «*ἐρμηνευτῆς*» τοῦ Πέτρου, καὶ ἀποδεικνύει διὰ τούτων τὴν ἀποψιν ὑπὲρ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Βαβυλώνας ὡς τόπου δράσεως τοῦ Πέτρου (σελ. 64-71). Ἐπικαλεῖται ἐπίσης ἐσωτερικὰς μαρτυρίας καὶ συγκεκριμένως τέσσαρας σχετικὰς πληροφορίας τῆς ἰδίας τῆς ἐπιστολῆς, διὰ τῶν ὁποίων εὐνοεῖται ἡ ἀποψις αὕτη (σελ. 74-76). Προσθέτει δὲ ἀκόμη καὶ πολλὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ὑπὲρ τῆς αἰγυπτιακῆς Βαβυλώνας ἀποψις εἶναι ἢ πλεον ἀποδεκτὴ (σελ. 77-84).

Ἡ ἐμπεριστατωμένη αὕτη μελέτη, περιλαμβάνουσα ἐν σελ. 85 καὶ ἓνα χρήσιμον γεωγραφικὸν χάρτην τῆς κάτω Αἰγύπτου μὲ τὰς κυριωτέρας ἐκεῖνας πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς αὐτὴν (τὴν μελέτην), ὁλοκληροῦται μὲ μίαν σύντομον περίληψιν τοῦ περιεχομένου τῆς (σελ. 87-88), παρατιθεμένην ἐν συνεχείᾳ γερμανιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ (σελ. 89-92). Εἰς τὸ τέλος ὑπάρχουν τρία εὑρετήρια καὶ δὴ α') χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, β') ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ γ') ξένων ὀνομάτων (σελ. 93-107). Παρατίθεται δὲ πλουσιωτάτη βιβλιογραφία καὶ δὴ α') ἀρχαία (ἐθνικὴ, ἰουδαϊκὴ, χριστιανικὴ [ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ]) καὶ β') νεωτέρα (λεξικά — ἐγκυκλοπαιδεῖα, γενικά, εἰδικὰ καὶ εἰσαγωγικὰ ἔργα, ὡς ἐπίσης καὶ πολυάριθμα ὑπομνήματα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ξενόγλωσσα), συμπεριλαμβάνουσα καὶ ἐκδόσεις παπύρων (σελ. 108-115). Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ τοῦ πίνακος τῶν χρησιμοποιηθεισῶν συντομογραφιῶν (σελ. 116) καὶ ἐκείνου τῶν περιεχομένων (σελ. 117).

Παρεμβατικῶς θὰ ἠδύνατό τις, νομίζω, νὰ προσθέσῃ καὶ τὰ ἑξῆς: Εἰς τὴν σελ. 59 ὁμιλεῖ ὁ σ. διὰ «*τὸν προφήτην Ἑσδραν*». Ὑπὸ τὸ πρόσωπον τοῦτο ἐννοεῖ, πιθανώτατα, τὸν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνωστὸν γραμματέα τοῦ νόμου καὶ ἱερέα Ἑσδραν, ὁ ὁποῖος ἀναδιωγράψασκε θρησκευτικῶς τὴν ἰουδαϊκὴν κοινότητα τῆς Ἱερουσαλήμ, μετὰ τὴν βαβυλώνιον αἰχμαλωσίαν, καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου φέρονται παλαιοδιαθηκικὰ βιβλία, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστος ὡς προφήτης. Εἰς τὴν ἰδίαν σελίδα ὁμιλεῖ διὰ «*πλήθος γραφικῶν λεπτομερειῶν*», ἐννοῶν, ἀναμφιβόλως, λεπτομερειακὰς πληροφορίας ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Σημειωτέον, ὅτι καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα συγγράμματα τοῦ κ. Σάκκου διαπιστοῦται ὅτι οὗτος προτιμᾷ τὸ ἐπίθετον «*γραφικός*», ἀποφεύγων τὸ «*ἀγιογραφικός*». Νομίζω ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου «*ἀγιογραφικός*» θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῆλλῃ, ὥστε νὰ μὴ παρεξηγηθῇ τὸ προσφιλὲς εἰς αὐτόν, καὶ οὐχὶ ἀδόκιμον ἄλλως τε, «*γραφικός*», ὅταν τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἄλλην γνωστὴν του σήμερον ἐννοιαν.

Οὕτως ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐμφανίζεται ἡ ἐρευνητικὴ αὕτη ἐργασία τοῦ Καθηγητοῦ Σάκκου, ὁ ὁποῖος, χρησιμοποιῶν μὲ καταφανὴ ἐπιδεξιότητα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ μνημεῖα τῆς ἱστορίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν παράδοσιν, καὶ ἀξιοποιῶν σχετικὰς ἀπόψεις προγενεστέρων ἐγκρίτων ἐρευνητῶν, ἐπέτυχε νὰ ἀποδείξῃ καὶ δι' ἰδίων καὶ δὴ καὶ εὐφυῶν ἐπιχειρημάτων, ὅτι ἡ παρὰ τὸ σημερινὸν Παλαιὸν Κάριον ἀρχαία αἰγυπτιακὴ Βαβυλὼν, ἡ ἀποτελοῦσα κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν πολιτικόν, στρατιωτικὸν καὶ ἰουδαϊκὸν κέντρον, εἶναι πρᾶγματι ἡ πόλις ἐκεῖνη, ἐκ τῆς ὁποίας ἔστειλεν ὁ ἀπόστολος Πέτρος τὸν ἀσπασμόν του πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (*«ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν*

Βαβυλῶνι συνεκλεκτῇ» [Α' Πε 5,13]). Ὅθεν, εἶναι οὗτος ἄξιος θερμῶν συγχαρητηρίων καὶ διὰ τὸ νέον τοῦτο περισπούδαστον σύγγραμμά του.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Τιμοθέου Κ. Κιλίφη, Ἀρχμ. *Τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον, Τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* (Κείμενο, Ἑρμηνεία, Σχόλια), Ἀθήνα 1996-1997.

Μὲ ἰδιατέραν χαρὰν παρουσιάζομεν τὰ τέσσαρα μικρὰ μὲν εἰς ἕκτασιν ἀλλὰ πλούσια εἰς περιεχόμενον βιβλία τοῦ σεβαστοῦ ἀρχιμανδριτοῦ π. Τιμοθέου Κιλίφη, εἰς τὰ ὅποια ἐρμηνεύονται καὶ σχολιάζονται τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, τὸ κατὰ Ματθαῖον, κατὰ Μάρκον, κατὰ Λουκᾶν καὶ κατὰ Ἰωάννην.

Ὁ π. Τιμόθεος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ πολλά του βιβλία εἰς τὰ ὅποια κατὰ ἐκλαϊκευτικὸν τρόπον ἄπτεται οὐσιωδῶν θεμάτων τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

Εἰς τὴν νέαν του αὐτὴν προσπάθειαν προσεγγίζει ἀπ' εὐθείας τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ. Ἐχων ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐρμηνείαν ἀρχαιοτέρων καὶ νεωτέρων ἐρμηνευτῶν ἀποδίδει μὲ ἀκρίβειαν καὶ σαφήνειαν τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ γράμμα. Μετὰ μίαν σύντομον εἰσαγωγὴν δι' ἕκαστον τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν παραθέτει εἰς δύο στήλας τὸ κείμενον τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὴν νεοελληνικὴν ἀπόδοσιν. Ἐν ὑποσημειώσει παρατίθενται σύντομοι παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς ἐρμηνευτικὰ ἀλλὰ καὶ ποικίλα ἄλλα ἱστορικά, γεωγραφικὰ καὶ λοιπὰ θέματα.

Ἀκολουθῶν τὴν εἰς κεφάλαια διαίρεσιν τοῦ κειμένου ἐπιγράφει καταλλήλως ἕκαστον ἐξ αὐτῶν, ὥστε νὰ γνωρίζῃ ὁ ἀναγνώστης ἐν περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ πρὸς ἀνάγνωσιν κειμένου. Ὁ π. Τιμόθεος χρησιμοποιοῦ τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῆς δημοτικῆς, ἄνευ ὅμως ὑπερβολῶν. Ὁρθῶς δὲν εὐρίσκει ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν εὐαγγελιστῶν ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ποῦ δίδεται τοιαύτη ἐντύπωσις προσπαθεῖ νὰ τὴν ἑναρμονίσῃ, δεχόμενος προφανῶς τὴν θεοπνευστιάν τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι τοῦ γραμματος. Προκειμένου ἐπὶ παραδείγματι περὶ τοῦ χρόνου μεταβάσεως τῶν μαθητῶν εἰς τὸν τάφον τοῦ Κυρίου, ἐνῶ παραθέτει τὸ χωρίον τοῦ Μάρκου «*ἀνατειλαντος τοῦ ἡλίου*» προτιμᾷ τοὺς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς τῶν τριῶν ἄλλων εὐαγγελιστῶν (ιδὲ Τὸ «*Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον*, σ. 109, ὑπόμ. 2).

Βεβαίως εἶναι ἀδύνατον ὁ πλοῦτος τῶν εὐαγγελίων νὰ περιληφθῇ εἰς τὰς κατ' ἀνάγκην συνοπτικὰς ὑποσημειώσεις. Ἀρκεῖ καὶ μόνον νὰ μελετήσῃ τις τὸ πολυτόμον λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ G. Kittel (*Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I-IX, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1933-1973) διὰ νὰ λάβῃ πείραν τοῦ πλουσίου θησαυροῦ των.

Κυρία προσπάθεια τοῦ π. Τιμοθέου ἦτο νὰ μεταφέρῃ καθαρὸν καὶ ἀνόθευτον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον. Ἰδιατέρως ὑπογραμμίζει τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, κορυφωσις τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἐνανθρώπησις καὶ τὴν ἀνάγκην ἀνταποκρίσεως εἰς τὴν ἀγάπην αὐτῆν.

Τὰ τέσσαρα συνοπτικὰ καὶ εὐανάγνωστα βιβλία τοῦ π. Τιμοθέου βοηθοῦν εἰς μίαν ἄμεσον προσέγγισιν τῶν ἀληθειῶν τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων ἢ μᾶλλον τοῦ ἑνὸς εὐαγγελίου ποῦ δι' αὐτῶν ἀποκαλύπτεται καὶ ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν βίωσιν τοῦ πλουσίου πνευματικοῦ θησαυροῦ τὸν ὁποῖον περικλείουν.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Ἀναστασίου Ν. Δάρδα, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας ὡς αὐτοάμυνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 120.

Παράλληλα σχεδὸν μὲ τὸ παραπάνω ἐπιστημονικὸ ἔργο του, ὁ Σύμβουλος Μ.Ε. καὶ διδάκτωρ Θεολογίας κ. Ἀναστάσιος Ν. Δάρδας ἐξέδωκε καὶ μιὰ πολυσέλιδη μελέτη του γιὰ τὸν *Μητροπολιτικὸ Ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Σιάτιστας* (Σιάτιστα 1995, σελ. 288), ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 350 χρόνων ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ πρώτου ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴ Σιάτιστα. Δικαίως, ἐκεῖ (στὸν Πρόλογο), ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Σιασίου καὶ Σιατίστης κ. Ἀντώνιος καὶ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἱ. Ναοῦ συγχαίρει τὸ ἐκλεκτὸ τέκνο τῆς Σιάτιστας, τὸν κ. Δάρδα, γιὰ τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν πρόφρονον δωρεὰ τοῦ ἔργου του πρὸς ἐνίσχυση *«τοῦ ταμείου τοῦ Ναοῦ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποῦ προξένησε ὁ σεισμὸς τῆς 13ης Μαΐου 1995 καὶ τὸν ἐξωραϊσμὸ τοῦ ἱ. ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μνημεῖο σημαντικώτατο στὴ Μακεδονία καὶ στὸ Πανελλήνιο»* (σελ. 10).

Στὸ νέο του βιβλίον, γιὰ τὴν παιδεία τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας στὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας ὁ κ. Δάρδας μᾶς δίνει πολὺτιμα στοιχεῖα ἱστορικά, τὰ ὁποῖα δεῖχνουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῆς Μακεδονίας καὶ τὴν προτίμησιν τῶν Δυτικομακεδόνων στὰ *«ἐλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια, γιὰ καλύτερη πνευματικὴ καλλιέργεια, καὶ γιὰ αὐτὸ ἀπαιτοῦσε ἡ ἐθνικὴ τους συνείδηση»* (σελ. 109). Ὁ κ. Δάρδας εἶναι φιλόπονος ἐρευνητῆς, καί, παρὰ τὰ διοικητικὰ καὶ διδακτικὰ του καθήκοντα, σκάβει κυριολεκτικὰ μέσα στὰ σκονισμένα ἢ ἀραχνιασμένα Ἀρχεῖα, γιὰ νὰ βρεῖ τὰ στοιχεῖα ποῦ χρειάζονται καὶ νὰ δώσει τὴν ἀληθινὴ εἰκόνα τῆς Παιδείας στὸν μαρτυρικὸ τόπο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ὅπου ξένες προπαγάνδες καὶ κινήσεις γειτονικῶν ἐθνοτήτων εἶχαν βλέψεις καὶ ἐπιθυμίες πονηρῆς καὶ ἀνήκουστες γιὰ τὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα τοῦ συγγραφέα (καὶ τοῦ ὑπογραφομένου). Μέσα στὰ πέντε κεφάλαια τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Δάρδας δίνει ὅλα τὰ στοιχεῖα ποῦ ἔφερε τὸ φῶς ἢ ἔρευνά του: 1) Γιὰ τὴν ἐκπαίδ. κατάστασιν στὴ Μακεδονία τοῦ 19^{ου} αἰ., 2) Γιὰ τὴ Μακεδονικὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἀδελφότητα, 3) Γιὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1878, ὡς πρώτη φάσιν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα στὸ πεδίο τοῦ πνεύματος, 4) Γιὰ τὴν ἔνοπλη φάσιν τοῦ Ἀγῶνα, καὶ 5) Γιὰ τὴν ὅλη κατάστασιν τῶν Σχολείων στὸ Βιλαέτι τοῦ Μοναστηρίου, δηλαδὴ στοὺς Καζάδες τῶν ἐπὶ μέρους τριῶν Σαντζακίων: Μοναστηρίου, Κορυτσᾶς καὶ Σερβίων. Ὀπλισμένο μὲ τὴν ἀπαραίτητη βιβλιογραφία καὶ τίς πλούσιες ὑποσημειώσεις, τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι πολὺτιμη πηγὴ καὶ ὁδηγὸς γιὰ τοὺς αὐριανοὺς ἐρευνητῆς τῶν θεμάτων

τῆς Παιδείας μας. Καὶ εἶναι, πράγματι, πολὺ συγκινητικό, νὰ βλέπει κανεὶς στὰ συμπεράσματα τοῦ σ., ὅτι «οἱ σύλλογοι, τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος, ἡ Ἐκκλησία, οἱ ἀπόδημοι Μακεδόνες τῆς Διασπορᾶς, οἱ Ἕλληνες λόγιοι ποὺ διακρίθηκαν στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρον, συνετέλεσαν στὴν ἔκρηξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος, ἡ ὁποία στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια ἀπέτελεσε τὴν αὐτοάμυνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ!» Φιλογενεῖς καὶ Πατριώτες Ὁρθόδοξοι!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Θεολόγου Χρ. Ἀλιπράντη, *Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου (1670 χρόνια ἀπὸ τὸ Τάμα τῆς Ἀγίας Ἐλένης)*, Πάρος 1996, σελ. 96 + 59 πίν.

Ὁ γνωστὸς βυζαντινολόγος - ἀρχαιολόγος κ. Θεολόγος Χρ. Ἀλιπράντης ἔχει γράψει πολλὰς σελίδες γιὰ τὸ ἱστορικὸ μνημεῖο τοῦ νησιοῦ του. Ὅμως τοῦτο τὸ ἔργο του, ποὺ εἶναι κ' ἓνα τόσο ἀριστουργηματικὸ *Λεύκωμα*, νομίζω πὼς εἶναι τὸ καλύτερο. Ἴσως εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο κειμήλιο, ποὺ θὰ μείνει, ἀπὸ τὸν πρόσφατο πανηγυρικὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου, δηλ. τῆς συμπληρώσεως δεκαεφτὰ αἰῶνων ἱστορίας τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς. Δικαιολογημένα ὁ σ. γράφει συγκινημένος τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ σπάνιας ὁμορφιάς καὶ πνευματικῆς - καλλιτεχνικῆς ἀξίας μνημεῖο: «Ὅνειρον ἐξ ἄλλου καὶ στόχος τοῦ συγγραφέως, ποὺ ἀξιώθηκε νὰ περατώσει τὶς γυμνασιακὰς τάξεις στὰ κελλιά τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς καὶ ν' ἀρχίσει τὴν σταδιοδρομία του ὡς ἀρχαιολόγος ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερα ἱερὸ αὐτὸν χώρον τῆς γενετείας του, ἦταν ἀνέκαθεν καὶ παραμένει εἰσέτι ἡ πλήρης δημοσίευση τῆς ἱστορίας τοῦ πανσέπτου ναοῦ» (σελ. 16).

Ὁ σ. περιγράφει, μὲ συγκινητικὸ ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὸ τρόπο, πρῶτα τὴν ἱστορία τῆς Πάρου καὶ κατόπιν τὴν ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνημάτων τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς, γιὰ τὴν ὁποία, ὡς γνωστὸν, τόσοι καὶ τόσα ἔχουν γράψει! Ὁ κ. Ἀλιπράντης ἐξετάζει πρῶτα, γενικὰ, τὸ ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα, καὶ μετὰ μπαίνει σὲ λεπτομέρειες (στὸν καθεδρικὸ Ναὸ, τὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Νικολάου, στὸ Βαπτιστήριον), δίνοντας ὅλα τὰ γνωστὰ στὴν ἐπιστήμη στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπωνυμίες (καταπολιανὴ - Ἐκατονταπυλιανὴ), τὸ χρόνον ἀνεγέρσεως, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν γλυπτικὴν διακόσμησην, τὶς τοιχογραφίας, τὶς φορητὰς εἰκόνας κ.λπ. Οἱ πολλὰς ὑποσημειώσεις καὶ ἡ βιβλιογραφία συμπληρώνουν τὴν μελέτην, μὲ τὸν ἀπαραίτητον ἐπιστημονικὸν ἐξοπλισμὸν.

Τὸ ὅλον ἔργο παίρνει καὶ ἰδιαίτερα καλλιτεχνικὴ - συλλεκτικὴ ἀξία μὲ τὴν δημοσίευση τῶν Πινάκων, στοὺς ὁποίους συχνὰ παραπέμπουν οἱ ἐπιστημονικὰς σελίδες ποὺ προηγούνται. Συγχαρητήρια στὸν ἐκλεκτὸ συνάδελφον συγγραφέαν, καθὼς καὶ στὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνημάτων, ποὺ χρηματοδότησε τὴν ἔξοχον αὐτὴν ἔκδοσιν.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Βαρβάρας Καλογεροπούλου - Μεταλληνοῦ, *Ὁ Μοναχὸς Νεόφυτος Προδρομῆνὸς καὶ τὸ θεολογικὸν του ἔργο*, ἐκδ. «Ἀρμός», Ἀθήνα 1996, σελ. 566.

Πρόκειται γιὰ ἕναν ὀγκώδη τόμο, ἀλλὰ πολὺ καλαίσθητα τυπωμένο ἀπὸ τὸν γνωστὸ ἐκδοτικὸ οἶκο τῶν Ἀθηνῶν «Ἀρμός», ὁ ὁποῖος παλαιότερα εἶχε ἐκδώσει κ' ἐν' ἄλλο ἐνδιαφέρον ἔργο τῆς πρεσβυτέρας Μεταλληνού: *Ἡ γυναίκα στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή* (Ἀθήνα 1992, σελ. 112). Τὸ νέο ἔργο τῆς σ. ἀποτελεῖ τὴ διατριβὴ τῆς ἐπὶ διδασκατορία, ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ τμήμα Θεολογίας τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (28 Μαρτίου 1995) καὶ ἐκδίδεται σήμερα καὶ τυπογραφικὰ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ὄλη παρουσία τοῦ τόμου ἐντυπωσιάζει, ἀκόμη καὶ ἐξωτερικὰ, ἐκδοτικὰ καὶ δείχνει κόπο πολυετῶν ἐρευνῶν γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Νεοφύτου Προδρομίου καὶ τὰ ἔργα του (θύραθεν καὶ θεολογικὰ). Ὁ Νεόφυτος ἀνήκει στοὺς ἐλάσσονες ἡσυχαστὲς τοῦ ιδ' αἰ. καὶ στοὺς *scriptores minores* τοῦ Ἑσχατοῦ, μὲ ἔργα ποικίλα· ἡ σ. μᾶς ἀναφέρει λεπτομερῶς τὸν κατάλογο τῶν ἔργων του, ὅπου —ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεολογικὰ του, ποὺ ἐκδίδει στὸν παρόντα τόμο— βλέπουμε μιὰ συγγραφικὴ δραστηριότητα καὶ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα μὲ ἄλλη διάσταση, κάπως πρακτικώτερα δηλαδὴ καὶ μὲ λαϊκώτερο χαρακτήρα (ἔργα Φιλοσοφικὰ, φιλολογικὰ, βοτανικὰ, μαθηματικὰ).

Ἐντύπωση προκαλεῖ, ἐπίσης, ἡ ὑπομονετικὴ καὶ συστηματικὴ ἔρευνα τῆς σ., ποὺ πηγαινεὶ καὶ εἰς πλάτος, βλέποντας ὅλες τὶς πηγὲς καὶ τὴ βιβλιογραφία, μὰ καὶ εἰς βάθος (ιδίως στὰ θεολογικὰ κεφάλαια Ε' καὶ ΣΤ' τοῦ Α' Μέρους, σελ. 118-188). Ἡ σ. μᾶς δίνει ὅλες τὶς παραμέτρους, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου, χωρὶς ν' ἀφήσει τίποτε (οὔτε κάτι ἀπὸ τὴ θύραθεν παιδεία καὶ συγγραφὴ του) ἀνεξέταστο, στὰ ἑπτὰ κεφάλαια τῶν προλεγομένων, ἐνῶ στὸ Β' Μέρος ἐκδίδει τρία θεολογικὰ ἔργα του: α) *Κατὰ Λατίνων* β) *Κατὰ Βαβυλωνίων καὶ Ἀκινδύνου* καὶ γ) *Λύσεις ἀποριῶν*, καθὼς καὶ δύο ποιητικὰ ἔργα: α) *Τετράστιχα ἰαμβικὰ* καὶ ἄλλα ἐπιγράμματα πῦρ πολύστιχα, καὶ β) *Πρὸς Ἄγγελον* (χάριν μαρτυρίας).

Ἡ κριτικὴ ἐκδοση κειμένων τοῦ ιδ' αἰ. εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμη· κυρίως, διότι πλουτίζει τὸν προσωπογραφικὸ πῖνακα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ γιατί φωτίζει σκοτεινὲς πλευρὰς ἀπὸ τὸν ἀγῶνα μεταξὺ τῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (ἀγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ φίλων του) καὶ τῆς Δυτικῆς (Βαβυλωνίων Καλαβροῦ κ.ἄ.). Γι' αὐτὸ καὶ κρίνουμε ὄχι ἀπλῶς ἱκανοποιητικὴ τὴν ὥραϊα (καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη ἄψογη) αὐτὴ ἐκδοση, ἀλλὰ χρησιμώτατη γιὰ τὴ Θεολογία καὶ τὴ βυζαντινὴ Φιλολογία γενικώτερα. Μάλιστα, ὁ ἐξαιρετικὸς φιλολογικὸς καὶ θεολογικὸς ὀπλισμὸς τῆς σ., ποὺ φαίνεται σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως, καθιστᾷ τὸ ἔξοχο αὐτὸ βιβλίον ὑπόδειγμα γιὰ πολλοὺς νεώτερος ἐπιστήμονες, μὲ παράλληλα ἢ παρόμοια ἐνδιαφέροντα.

Κλείνουμε τὸ σύντομο τοῦτο σημείωμα μ' ἕνα χαριτωμένο πεντάστιχο ἐπίγραμμα τοῦ Νεοφύτου «*Εἰς φιλόκοσμον ἀνθρώπων*» (σελ. 540):

*Θνητὰ τὰ πάντα, τί, βροτέ, σπεύδεις μάτην;
Κᾶν γὰρ δολιχέων ἂν τι βιώσης βίον,
κᾶν δόξαν αὐλῆς καὶ βαρὺν πλοῦτον βροίθης,*

*οὐκ ἐξαλείφεις τὴν τομὴν τοῦ θανάτου.
ὡς χούς γὰρ δώσεις τῷ χοῖ τὸν σὸν χόα.*

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Π. Α. Σινοπούλου, *Έργασία με σχέσεις ἀλληλεγγύης οἰκογενειακοῦ τύπου. Ἡ οἰκογένεια ὡς ομάδα ἐργασίας τοῦ λαοῦ τῆς Π. Διαθήκης, Ἐθνικὸ Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1997, Σχ. 8ο, Σελ. 177.*

Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ κ. Π. Α. Σινοπούλου δὲν εἶναι ἡ πρώτη. Ἐχουν προηγηθεῖ δύο ἄλλες ἐργασίες του τὸ 1992. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ θεολογικὴ κοινωνιολογικὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του στὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης μετὰ τίτλον «Ἡ οἰκογένεια ὡς μονάδα ἐργασίας τοῦ λαοῦ τῆς Π.Δ. Κοινωνιολογικὴ ἔρευνα» (Σχ. 4ο σὲ φωτοαντίγραφο, σ. 118). Ἡ δευτέρη ἔχει τίτλον «Ἐργασία με σχέσεις ἀλληλεγγύης οἰκογενειακοῦ τύπου. Ἡ οἰκογένεια ὡς μονάδα ἐργασίας τοῦ λαοῦ τῆς Π.Δ. Κοινωνιολογικὴ ἔρευνα» (Σχ. 8ο, ἔντυπο, σ. 192), δηλαδὴ τὸν ἴδιον τίτλον τῆς τελευταίας ἐκδόσεως τοῦ «Ἐθνικοῦ Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν». Δὲν ἔκαμα λεπτομερῆ σύγκρισιν τῶν δύο ὁμοτίτων ἔντυπων ἐκδόσεων. Μάλλον ὁμως θὰ ὑπάρχουν ἐλάχιστες διαφορῆς μεταξὺ των.

Ἡ νέα ἐκδοσις (τοῦ 1997) πάντως εἶναι ὑπόδειγμα ἐργασίας κοινωνιολογικῆς ἔρευνας σὲ ἱστορικοὺς χρόνους, μετὰ πρωτότυπον θέμα. Ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ὁμαδικὴν οἰκογενειακὴν ἐργασίαν μεταξὺ τῶν Ἰσραηλιτῶν κατὰ τὰ ἔτη 1250-586 π.Χ., δηλ. ἀπὸ τὴν Εἰσοδοὴν ἐπὶ Χαναάν μέχρι τὴν Βαβυλωνίαν Αἰχμαλωσίαν. Ἡ μελέτη ἔχει πλήρη βιβλιογραφίαν (θεολογικὴν καὶ κοινωνιολογικὴν, ἑλληνικὴν καὶ ξενόγλωσσον), πλούσιον ὑποσημειώσεων με ἀκριβεῖς παραπομπῆς. Εἶχε πηγῆς τὴν Π.Δ. Ἐλάχιστον χρησιμοποιεῖ τὴν Κ.Δ. καὶ τὶς ἀρχαιολογικὰς ἔρευνας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πρόλογον, τὴν Εἰσαγωγήν, τὴν Περίληψιν καὶ τὰ συμπεράσματα, τὸ θέμα του τὸ διαιρεῖ σὲ 3 μέρη: 1ον μέρος: ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας τοῦ λαοῦ τῆς Π.Δ. (Ἐλεύθεροι, προσήλυτοι, δούλοι. Δομικὰς μεταβολὰς ἐπὶ τὴν τάξιν τῶν Ἰσραηλιτῶν μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς Βασιλείας). 2ο μέρος: Οἱ ἀξίαι τῆς ἐργασίας ἐπὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ λαοῦ τῆς Π.Δ. Στὸ 2ο κεφ. ἐξετάζεται ἡ ἐργασία ὡς θεϊκὴ ἐντολή καὶ ἀνθρώπινη ἀνάγκη (μίμησις Δημιουργοῦ, ἐσωτερικὴ ἱκανοποίησις, κοινωνικὴ ἀνάγκη, μέσον αὐτοσυντήρησης καὶ μέσον γιὰ βοήθειαν τοῦ πλησίον). Στὸ 3ο κεφ. ἐξετάζεται ἡ ἐργασία κατὰ τὸ θεῖον θέλημα (εὐλογεῖται, δὲν εὐλογεῖται, ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὸ θεῖον νόμον - Σάββατον). 3ο μέρος: Ἡ οἰκογενειακὴ μονάδα ἐργασίας τοῦ λαοῦ τῆς Π.Δ. (εἶδη δηλ. μονάδας ἐργασίας, ἔξουσια καὶ φορεῖς, «Σχέσεις ἀλληλεγγύης» τῆς οἰκογενειακῆς μονάδας ἐργασίας).

Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὴν κρίσιν τοῦ συγγραφέα (σ. 163): «Ἡ «προβιομηχανικὴ μονάδα ἐργασίας» εἶχε μιὰ καταπληκτικὴν δύνάμιν ἀνάμεσα στὰ μέλη της, ὑπάρχοντι «σχέσεις ἀλληλεγγύης» («familistic relationships»). Ἀντιθέτως, ἡ «μονάδα ἐργασίας τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ», στηρίζοντι τὴν ὑπαρξὴν της ἐπὶ ἀτομικὸν συμφέρον, κατόρθωσε νὰ καταστήσει τὸν πολιτισμὸν

τῆς ἐργασίας, καὶ γενικότερα τὸν σύγχρονο πολιτισμὸν, ἐσωτερικὰ φτωχὸν σὲ τέτοιο βαθμὸν, ὥστε πολλοὶ κοινωνιολόγοι νὰ ἀνησυχοῦν. Ὡς μόνη λύση προτείνεται ἡ ἐπιστροφή τῶν «σχέσεων ἀλληλεγγύης» («familistic relationships») στὸ χῶρον τῆς ἐργασίας».

Ὁ κ. Σινόπουλος εἶναι καὶ λογοτέχνης, γι' αὐτὸ στὴ μελέτη τοῦ αὐτῆ χρησιμοποιοεῖ μιὰ σωστὴ δημοτικὴ. Αἰσθητικὰ ἄρτια εἶναι καὶ ἡ ἔκδοσις αὐτῆ τοῦ ΕΚΚΕ.

Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι πρότυπο κοινωνικῆς καὶ θεολογικῆς μελέτης.

Ν. Θ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΣ

Stefano Parenti - Elena Velkovska, *L' Eucologio Barberini gr. 336* (ff. 1-263). C.L.V.— Edizioni Liturgiche, Roma 1995. Σελίδες XLIV + 383.

Δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε ἂν ὁ Α. Strittmatter, πού τὸ 1933 δημοσίευε τὴν σύντομη περιγραφή τοῦ παλαιότερου σωζομένου χειρογράφου Εὐχολογίου τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ λειτουργικοῦ τύπου, φανταζόταν ὅτι ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τοῦ Εὐχολογίου αὐτοῦ θὰ γινόταν μετὰ ἀπὸ ἑξήντα περίπου χρόνια. Ἡ τιμὴ ἀνήκει στὸ ζεῦγος Stefano Parenti καὶ Elena Velkovska, οἱ ὅποιοι μὲ πολὺ κόπο καὶ πολὺ περισσότερο ἐνθουσιασμὸ μᾶς προσέφεραν τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου Barberini gr. 336 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Ὡς μέτρο τοῦ μόχθου τοὺς ἀναφέρουμε ὅτι εὐγενῶς εὐχαριστοῦν 16 καθηγητὲς καὶ ἐρευνητὲς καὶ 7 ἰνστιτούτα καὶ ἰδρύματα στὴν Ἰταλία, στὴν Γερμανία καὶ στὴν Βουλγαρία γιὰ τὴν βοήθεια πού τοὺς προσέφεραν. Ἰδιαίτερα μνημονεύουν τὸν καθηγητὴ τοὺς Miguel Arranz, ὁ ὅποιος ἐπὶ 30 χρόνια τουλάχιστον ἐργάζεται γόνιμα στὴν ἔρευνα τῶν Ἑλληνικῶν λειτουργικῶν χειρογράφων καὶ σὲ ἀνύποπτο χρόνο τοὺς ἔδωκε τὴν ἰδέα τῆς ἐκδόσεως τοῦ πολυτίμου χειρογράφου.

Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται στὸ δεύτερο ἡμῖσις τοῦ 9' αἰώνα, ἔχει ἀντιγραφῆ στὴν Νότια Ἰταλία μὲ βάση κωνσταντινουπολικά πρότυπα, καὶ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι περιέχει τὴν τάξη τῆς λατρείας, ὅπως ἐφαρμοζόταν στὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου πατριάρχη Γερμανοῦ Α' († 733). Εἶναι προφανὴς ἡ ἀξία τῆς ἐκδόσεως ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς λειτουργικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐπιστημονικὲς ἐργασίαις αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀντιληφθεῖ ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ τὸ ἔτος 1932 εἶχε συμπήξει Πατριαρχικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπὴ πρὸς ἀναθεώρηση καὶ ἔκδοσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Μητρο. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου καὶ μὲ μέλη ἐξέχοντες Ἕλληνες καθηγητὲς. Ἐνας πρῶτος καρπὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ γραμματέως τῆς ἐν λόγῳ Ἐπιτροπῆς Παναγιώτη Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, πού εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1935. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ

κατάλληλη ἐπιστημονικὴ προεργασία γιὰ νὰ μπορέσει ἡ Ἐπιτροπὴ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο της καὶ νὰ διατυπώσει τεκμηριωμένες προτάσεις· εἶναι ὅμως σημαντικὸ, ὅτι εἶχαν διαπιστώσει (καὶ σήμερα ἔχει γίνεи σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀντιληπτό, χάρις στὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν δημοσιεύσεων τοῦ καθ. Ἰωάννη Φουντούλη) πὼς τὰ λειτουργικὰ βιβλία, καὶ περισσότερο ἡ λειτουργικὴ τάξι τῆς Ἐκκλησίας μας, μποροῦν νὰ ἀναθεωρηθοῦν. Ἡ διακριτικὴ καὶ συνετὴ ἀναθεώρησί τους εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν λειτουργικὰ στοιχεῖα ποὺ πραγματικὰ ἀνήκουν στὴν παράδοσί μας καὶ ἔχουν ἰσχυρὸ θεολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, σήμερα ὅμως ἔχουν ὀδηγηθεῖ στὴν ἀφάνεια καὶ ἔχουν καλυφθεῖ ἢ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλα, ποὺ πολλὲς φορὲς εἶναι δευτερευούσης σημασίας. Γιὰ παράδειγμα μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀφορμὴ ἀπὸ ἓνα σχόλιο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν παρουσίασι τῆς νέας ἑλληνοαγγλικῆς ἐκδόσεως τῆς *Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Θυατείρων [*Θεολογία* 66 (1995) 859]. Σημειώθηκε ὅτι στὴν ἔκδοσι ἔχουν εἰσαχθῆ κάποια στοιχεῖα τοῦ Σλαβικοῦ Τυπικοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ λειτουργικὸς χαιρετισμὸς τοῦ ἱερέως «*Εἰρήνη πᾶσι*» πρὶν ἀπὸ τὸ προκείμενο τοῦ Ἀποστόλου. Ἡ «*εἰρήνευσι*» αὐτὴ ὅμως, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ ἔρευνα τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν, εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότερη τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Σλαβικοῦ Τυπικοῦ· εἶναι αὐτὴ ἡ ἑναρξὴ τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀναστάσιμου χαιρετισμοῦ τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὲς Του, ὅπως τὸν ἐφάρμοξε ἡ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια καὶ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις, ἕως καὶ τὸν 19^ο αἰῶνα. Οἱ Σλαβικὲς Ἐκκλησίες, ποὺ πήραν τὴν λειτουργικὴν τους τάξι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἀνατρέχουν συχνὰ στὴν ἑλληνικὴ πραγματικὴ γιὰ νὰ προσαρμόσουν τυχὸν δικῆς τους παρεκκλίσεις, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποδεικνύονται πῶς παραδοσιακὲς καὶ διατηροῦν πολλὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα ἀρχαιότερα ἀπὸ τοὺς νεωτερισμοὺς, ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπέτρεψε νὰ παρεισφρήσουν στὶς διατάξεις της.

Μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἀναφορὰ στὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου, οἱ ἐκδότες ἀναλύουν τὴν μέθοδο ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ κειμένου στὴν ἔντυπη μορφή του. Τὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν λόγῳ λαθῶν τοῦ ἀντιγράφους ἢ φθορῶν τοῦ χρόνου καὶ τὰ δυσνόητα σημεῖα τοῦ κειμένου, διορθώνονται καὶ ἐξιχνιάζονται μὲ προσφυγὴ σὲ ἄλλες πηγές, χειρόγραφα Εὐχολόγια ἢ ἄλλα συναφῆ κείμενα. Εἶναι πράγματι θαυμαστὴ ἡ πληθώρα τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα Εὐχολόγια, ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ σαφῆ εἰκόνα τοῦ κεκαθαρμένου κειμένου τοῦ Εὐχολογίου. Ἀκόμη, δίδεται ἓνας κατατοπιστικὸς κατάλογος ὀρισμένων φωνητικῶν, ὀρθογραφικῶν καὶ συντακτικῶν φαινομένων, ποὺ ἔχουν διορθωθεῖ μὲν κατὰ τὴν ἔκδοσι, εἶναι ὅμως γνωστὰ ὡς χαρακτηριστικὰ τῶν νοτιοϊταλικῶν χειρογράφων· π.χ. ἀντὶ *ἰόμενος* γράφουν *ιούμενος*, ἀντὶ *μεσημβρινός* - *μεσεμβρινός*, ἀντὶ τοῦ *πεσόντος* - *πεσῶτος*, χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἔκτενή γιὰ τοὺς τύπους *τῆς ἐκτενῆς*, *τὴν ἐκτενήν* καὶ ἄλλα. Τέλος, δίδεται σύντομη περιγραφή

σαράντα χειρογράφων Εὐχολογιῶν, τῶν ἡ'-ιε' αἰώνων, τὰ ὅποια χρησιμοποιήθηκαν, ὅπως ἀναφέραμε, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν φθορῶν τοῦ κειμένου.

Γιὰ κάθε φράση Εὐχῆς, γιὰ τὴν ὅποια ὑπάρχει βιβλικὸ παρόλληλο, δίδεται πάντα ἡ παραπομπή. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῶν βιβλικῶν παρὰλληλων γιὰ τὶς ἐνάρξεις τῶν Εὐχῶν, π.χ. ἡ συνηθισμένη ἐνάρξις «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...» ἢ «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...» εὐρίσκεται στὸν Δανιὴλ 9, 15, «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ...» στὸν Ἀμώς 413, «Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ θαυμαστός...» στὸν Δανιὴλ 9, 4, «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεός...» στὴν Ἀποκάλ. 11,17. Εἶναι μία ἀκόμη ὑπόμνησις τῆς στενῆς σχέσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἰδιαίτερα μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

Μελετώντας τὴν ἐκδοσι παρατηροῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνιαῖος τρόπος καταγραφῆς τῶν συντομογραφιῶν πού, ὡς συνήθως, ἀφθονοῦν στὸ χειρόγραφο. Στὴν εἰσαγωγὴ ἀναφέρεται ὅτι μέσα σὲ γωνιακὲς ἀγκύλες () περικλείονται γράμματα πού εἶναι φθαρμένα, ἢ δὲν ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο, δηλαδὴ ὅπου τὸ κείμενο παρουσιάζει κενὸ (σελ. XXV-XXVI). Δὲν ἀναφέρεται ἂν χρησιμοποιεῖται κάποιο ἰδιαίτερο σύμβολο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν συντομογραφιῶν ἢ τῶν συμπλεγμάτων, μέσα στὰ ὅποια ὑποκρύπτονται συγκεκριμένα ἐπὶ πλέον γράμματα. Στὴν πράξι βλέπουμε ὅτι χρησιμοποιοῦνται οἱ γωνιακὲς ἀγκύλες ὄχι μόνον ὅπως ὀρίσθηκε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπλὴ ἀνάπτυξη κάποιας γνωστῆς συντομογραφίας, ὅπου τὸ κείμενο δηλαδὴ δὲν χρειάζεται οὔτε ἐξιχνίαση, οὔτε καμμία προσθήκη. Παρατηροῦμε, ἀκόμη, ὅτι χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀπλὲς ἀγκύλες [] χωρὶς νὰ ἔχει δηλωθῆ ἡ χρῆσι τους στὴν εἰσαγωγὴ ἢ στὸν πίνακα τῶν κριτικῶν συμβόλων (σελ. XLVI) καὶ χωρὶς νὰ εἶναι εὐκόλο ἀπὸ τὸν τρόπο χρῆσεώς τους νὰ συμπεράνουμε τὴν ἰδιαίτερη λειτουργία τους. Φαίνεται μᾶλλον ὅτι χρησιμοποιοῦνται ὅπως καὶ οἱ γωνιακὲς ἀγκύλες καὶ γιὰ τὶς δύο λειτουργίες πού ἀναφέραμε. Τὸ μέγεθος τῆς παραλείψεως φαντάζει ἀκόμη μεγαλύτερο ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι, ὅπως πολλὲς φορὲς σημειῶνουν, χρησιμοποιήσαν λαμπτήρα Wood γιὰ νὰ ἐξακριβώσουν τὴν ὑπαρξὴ κάποιων φθαρμένων γραμμάτων, καὶ αὐτὸ δὲν ἔγινε μόνον γιὰ δυσκόλες ἢ σπάνιες λέξεις, ὅπου πραγματικὰ προσφέρεται μεγάλη ὑπηρεσία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τετριμμένες λέξεις, ὅπου ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἢ δύο γραμμάτων δὲν προσφέρει καμμία σημαντικὴ μαρτυρία, ὅπως π.χ. στὸ ἐδάφιο 122, 2, σελ. 112, ὑποσημ. 100, γιὰ τὰ δύο τελευταῖα γράμματα τῆς λέξεως «κρηύττομεν».

Ἀπαντῶνται, λοιπόν, στὸ χειρόγραφο συντομογραφίες πού ἐπισημαίνονται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες μὲ γωνιακὲς ἀγκύλες, ἢ μὲ ἀπλὲς ἀγκύλες (δηλαδὴ φαίνεται ὅαν νὰ πρόκειται γιὰ συμπλήρωσι κενῶν ἢ ἐξιχνίαση φθορῶν τοῦ χειρογράφου καὶ ὄχι γιὰ ἀνάπτυξη γνωστῶν συντομογραφιῶν), καὶ ἀναπτύξεις κενῶν τοῦ χειρογράφου πού ἐπισημαίνονται μὲ ἀπλὲς ἀγκύλες. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναγράψουμε ἐδῶ μία πρὸς μία τὶς δεκάδες ἐμφανίσεις αὐτῆς τῆς ἀσάφειας. Ἀναφέρουμε γιὰ παράδειγμα μόνον μία: στὸ ἐδάφιο 104, 2, σελ. 89: «*ὑπάρχ(εις)*», ὅπου τὸ χι αἰωρεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ρὸ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ συντομογραφία τοῦ φθόγγου «ισ». Ἀκόμη, ἀπαντῶνται στὸ χειρόγραφο

συντομογραφίες πού δὲν ἐπισημαίνονται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, ἐνῶ πολλές ἴδιες συντομογραφίες τὶς ἔχουν καταγράψει ὡς κενὰ τοῦ κειμένου, π.χ. στὸ ἐδ. 125. 8, σελ. 118: «*νεοφωτίστων*», γιὰ τὴν κατάληξη «ων» τὸ ὠμέγα μόνον αἰωρεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὰ καὶ δὲν σημειώνεται πουθενὰ ὅτι τὸ νὶ ὑπονοεῖται. Τέλος, ἀπαντῶνται στὸ χειρόγραφο πραγματικὰ κενὰ πού σημειώνονται μὲ ἀπλὲς ἀγκύλες [] καὶ ὄχι μὲ γωνιακὲς ἀγκύλες, ὅπως ὀρίζεται στὴν εἰσαγωγή, π.χ. ἐδ. 152. 4: «*γενομένω[ν]*». Ὑπάρχουν, βέβαια, στὸ χειρόγραφο πραγματικὰ κενὰ πού σημειώνονται μὲ γωνιακὲς ἀγκύλες, ὅπως ὀρίζεται στὴν εἰσαγωγή, μετὰ ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης τί ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύουν, π.χ. ἐδ. 230. 2, σελ. 253: «*ἐναποθέσ(θαι)*». Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν εἶναι μὴν ἔχει τελικὰ ὁ ἐρευνητὴς σαφὴ εἰκόνα τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου, τὴν στιγμὴ πού τὸ μόνο καὶ βασικὸ ζητούμενο ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ ἑνὸς χειρογράφου εἶναι νὰ δίνεται μὲ ἀκρίβεια ἢ γραφὴ τοῦ πρωτοτύπου. Μόνον ἔτσι ἀφήνεται σὲ ἓνα μελλοντικὸ ἐρευνητὴ, ὁ ὁποῖος πιθανὸν θὰ ἔχει περισσότερα στοιχεῖα στὰ χέρια του, νὰ κρίνει τί μᾶς παραδίδεται καὶ ποῦ εἶναι τελικὰ τὸ ὀρθὸ κείμενο. Ἡ ἀκρίβεια αὐτὴ ἀποδεικνύεται χρησιμώτατη στὶς περιπτώσεις πού ὑπάρχει κάποια ἰδιαιτερότητα ἢ δυσκολία στὸ κείμενο. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι πολλὲς φορὲς ἔχουν ἀνακύψει καινούργιες ἐννοιες μέσα ἀπὸ λέξεις πού δὲν γράφονται σωστά, ἀρκεῖ βέβαια νὰ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν γράφονται σωστά.

Κάποια μικρὰ λάθη εἶναι εὐκόλο νὰ διορθωθοῦν ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ὅπως στὴν σελ. 153, ἐδ. 146. 10: «*κἀκεῖνα (δεῖ) με διαγαγεῖν*», ὅμως, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε, τὸ χειρόγραφο γράφει «*κακεῖνα με δι αγαγεῖν*», στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμμία ἀνάγκη προσθήκης, μόνον μία ὀρθογραφικὴ ἀποκατάσταση: «*κἀκεῖνα με δεῖ ἀγαγεῖν*», τὸ «*διαγαγεῖν*» ἄλλωστε δὲν εὐρίσκεται κἄν στὴν Καινὴ Διαθήκη! Στὴν σελ. 196, ἐδ. 172. 4, ὑποσ. 262α, στὸ κείμενο πρέπει ἀντὶ «*σοῦ*» νὰ γραφεῖ «*σοι*».

Κάποια λάθη δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διορθωθοῦν ἀπλᾶ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη καὶ ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ ἀπὸ αὐτά:

Σελ. XIII, στὴν βιβλιογραφικὴ σύντμηση FIL.EUX, ἡ ὁποία ἀφορᾶ στὴν ἐργασία τοῦ Γ. Ν. Φίλια, «Ἡ ἀκολουθία τοῦ Εὐχελαιίου στὸ Βαρβερινὸ Εὐχολόγιο 336...», *Θεολογία* 62 (1991) 560-568, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ἀντ' αὐτοῦ ἀναγράφεται ἡ σύντμηση ID., μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔργο λαθασμένα ἀποδίδεται στὸν G. Ficker, πού εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς ἀμέσως προηγούμενης βιβλιογραφικῆς ἀναφορᾶς.

Ἐδάφιο 14. 10, σελ. 13, Ἀναφορὰ Μεγ. Βασιλείου: «*καὶ δυσὶ πετόμενα*», τὸ χειρόγραφο ἔχει: «*καὶ ταῖς δυσὶ πετόμενα*».

Ἐδάφιο 46. 2, σελ. 46, ὑποσ. 28: «*ενπεριπαθουντες*», τὸ χειρόγραφο ἔχει «*ενπεριπατουντες*».

Ἐδάφιο 60. 1, σελ. 56: «*Εὐχή τῶν καθηγουμένων μετ[ὰ] τοῦ τρισαγίου*», τὸ χειρόγραφο ὅμως ἔχει: (τοποθετοῦμε ἐντὸς παρενθέσεως τὰ γράμματα πού αἰωροῦνται ἐπάνω ἀπὸ τὰ προηγούμενά τους) «*ευ(χ) καθηγουμεν(ω) με(τ) τ(ο) τρισαγιο(ν)*», ὅπως εἶναι καὶ στὸ ἐδάφιο 80. 1, ὅπου καταγράφεται

σωστά. Ἐς σημειώσουμε ὅτι πάλι χρησιμοποιοῦνται οἱ συνήθειες ἀγκύλες [] ἀντὶ τῶν γωνιακῶν ἀγκυλῶν ().

Ἐδάφιο 102. 2, σελ. 87: «ὁ ἐπὶ χειρουβείμ», τὸ χειρόγραφο ἔχει: «ὁ ἐπὶ τῶν χειρουβείμ».

Σελ. 92, ἡ ὑποσ. 72 παραπέμπει στὸ ἐδάφιο 41. 1, ἐνῶ τὸ ὀρθὸ εἶναι 43. 1.

Ἐδάφιο 112. 2, σελ. 96: «οἰκτιρμοῖς τοῦ μονογενοῦς», τὸ χειρόγραφο ἔχει: «οἰκτιρμοῖς καὶ φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς».

Ἐδάφιο 118. 2, σελ. 105: ἔχει «εἰς τὸ ἐναυγάσαι αὐτὸ τὸν φωτισμὸν» ἀκολουθώντας πιστὰ τὴν γραφὴ «αὐτὸ» τοῦ χειρογράφου, χρειάζεται ὁμως νὰ διορθωθῆ σὲ δοτικὴ: «αὐτῶ».

Ἐδάφιο 122. 4, σελ. 113: «τὸν ἀνακαινούμενον κατ' εἰκόνα σου τοῦ κτίσαντος αὐτόν», τὸ χειρόγραφο ἔχει «σοῦ», μὲ περιοπωμένη.

Ἐδάφιο 130. 2.1, σελ. 126: «Δεσπότης τῆς διὰ τῆς», στὸ χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει τὸ περιττὸ [τῆς].

Ἐδάφιο 143. 27, σελ. 148-149: «ἀκούσωμεν παρ' αὐτοῦ τὴν εὐκαίαν», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο γράφεται «ακουσωμε παρ αυτου την ευεκτηα(ν)», τὸ τελευταῖο νὶ αἰωρεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλφα.

Ἐδάφιο 144. 12, σελ. 150: «παλαιότητα», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο εἶναι «παιλαιότητα».

Ἐδάφιο 150. 18, σελ. 161: «ὑπερενόξου», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο εἶναι «υπερεξοδ» μὲ τὴν συνήθη κεραία καταλήξεως.

Ἐδάφιο 150. 20, σελ. 163: «εἰσιόντων», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο εἶναι «εἰσιωτων».

Ἐδάφιο 150. 20, σελ. 164: «ἅγιον ἀγίων», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει τὸ τελευταῖο νί.

Ἐδάφιο 162. 13, σελ. 184: «μεταδίδωσιν», δὲν σημειώνεται ὅτι στὸ χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει τὸ τελευταῖο νί.

Ἐδάφιο 164. 10, σελ. 187, ὑποσ. 249: «οἰκίους», τὸ χειρόγραφο ἔχει «οἰκοις».

Ἐδάφιο 182. 2, σελ. 203: «Κύριε ὁ Θεός», τὸ χειρόγραφο ἔχει «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός»· σελ. 204: «αἰωνίων ἀγαθῶν», τὸ χειρόγραφο ἔχει: «αἰωνίων σου ἀγαθῶν».

Ἐδάφιο 206. 2, σελ. 226: «καὶ ζωοποιῶ Πνεύματος», τὸ χειρόγραφο ἔχει «καὶ τοῦ ζωοποιῶ Πνεύματος».

Ἐδάφιο 213. 2, σελ. 232: «ἀπάντων», τὸ χειρόγραφο ἔχει «πάντων».

Ἐδάφιο 219. 2, σελ. 237: «παρακομιδήν», δὲν σημειώνεται ὅτι τὸ χειρόγραφο ἔχει: «παπαρακομιδήν».

Ἐδάφιο 226. 2, σελ. 245: «Πεντεκοστῆς», τὸ χειρόγραφο ἔχει «πεντικοστησ».

Ἐδάφιο 234. 2, σελ. 257 ὑποσ. 374: «σύνεργος», τὸ χειρόγραφο ἔχει «συνεργωσ».

Ἐδάφιο 257. 1, σελ. 282: «περιειργασμένης», τὸ χειρόγραφο ἔχει: «περιεργασμενη(ισ)», στὸ τέλος ὁ φθόγγος «ισ» αἰωρεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἦτα.

Οἱ S. Parenti καὶ E. Velkovska μᾶς ἐνημερώνουν ὅτι προετοιμάζουν τὴν προσεχῆ ἐργασία τους ἐπάνω στὸ ἱστορικὸ χειρόγραφο, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐρευνήσουν τὴν ἱστορία του καὶ θὰ κάνουν λεπτομερῆ παλαιογραφικὴ, γλωσσολογικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀνάλυσή του. Περιμένουμε μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον τὴν ἐργασία αὐτή, ἂν καὶ νομίζουμε ὅτι μία πλήρης εἰσαγωγή στὸ περιεχόμενο τοῦ Εὐχολογίου ἀπαιτεῖ ἀκόμη πολὺ χρόνον γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ. Τολμοῦμε νὰ ἐκφέρουμε τὴν γνώμη, ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ ἀρχαιότερου χειρογράφου Εὐχολογίου ἄξιζε περισσοτέρας προσοχῆς καὶ εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ γίνῃ μία ἐμπεριστατωμένη καὶ ἐπιτυχημένη παρουσίασις, ἀφοῦ οἱ ἄξιοι ἐπιστήμονες ποὺ καταπιάστηκαν μὲ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἔχουν ὅλες τὶς δυνατότητες νὰ μᾶς τὴν προσφέρουν. Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἓνας πολὺτιμος θησαυρὸς καὶ μὲ αὐτὴν τὴν αἴσθησι καὶ μόνον μποροῦμε νὰ τὴν προσεγγίζουμε.

Πρωτ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ι. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Ἐν σελ. 686 τοῦ Δ' τεύχους τῆς «Θεολογίας» τοῦ ἔτους 1997, ἔνεκα παραλείψεως μερικῶν λέξεων, δεόν νὰ γίνῃ ἡ ἐξῆς διόρθωσις ἐν τῇ ὑπ' ἀριθμ. 38 παραγράφῳ:

Αἱ ἐκφράσεις... *ὑπάρχουν αἰωνίως...* ἀλλὰ ὄχι... πρέπει νὰ διορθωθοῦν ὡς ἐξῆς:

... «(ὑπάρχουν αἰωνίως καὶ) αἰδίως (ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι) ἀλλ' οὐδόλως ἔχουν ὑπαρξιν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Πνεύματι. Δηλαδή ὁ Πατὴρ εἶναι (ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξεως τῶν ὑποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος), ἀλλὰ οὐχί...

«ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΩΣ ΤΩ ΝΟΜῶ
ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- † Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος ΣΕΡΑΦΕΙΜ
- † Ὁ Μεσσηνίας ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ
- † Ὁ Δράμας ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
- † Ὁ Ναυπάκτου ΙΕΡΟΘΕΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ - ΕΚΔΟΤΗΣ: Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, Ὁμότιμος
Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀγαθουπόλεως 44,
112 52 — Ἀθήναι.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Σωκράτης Μαυρογόνατος, Ἰασίου
1, 115 21, Ἀθήναι.